

<https://doi.org/10.18778/0208-6050.69.02>

Zbigniew Anusik

**W CIENIU ROSYJSKIEGO IMPERIUM
ZARYS DZIEJÓW WEWNĘTRZNYCH I POLITYKI ZAGRANICZNEJ
SZWECJI W LATACH 1718–1751**

Śmierć Karola XII w czasie oblężenia norweskiej twierdzy Fredrikssten nie opodal miasta Fredrikshald w dniu 30 listopada/11 grudnia 1718 r. zakończyła w dziejach Szwecji erę karolińskiego absolutyzmu. Klęski wojenne w sposób oczywisty przyczyniły się do podważenia dotychczasowej pozycji monarchii. Zmiany ustrojowe dokonane przez Szwedów w latach 1719–1723 nie były jednak podyktowane wyłącznie niechęcią dużej części społeczeństwa do kontynuacji dotychczasowego systemu rządów. Reakcja przeciw absolutyzmowi miała bowiem głębokie uzasadnienie w przemianach społeczno-ekonomicznych, które dokonały się w Szwecji w drugiej połowie XVII w. Zachwianiu ekonomiczno-społecznej pozycji dawnej arystokracji rodowej, jako konsekwencji redukcji dóbr przeprowadzonej przez Karola XI w latach osiemdziesiątych XVII stulecia, towarzyszył wzrost znaczenia innych warstw społecznych, głównie niższej szlachty, mieszczaństwa i chłopów. W poprzednim stuleciu niższa szlachta i górne warstwy stanu mieszczańskiego – obejmujące bankierów, wielkich kupców, armatorów, właścicieli manufaktur i producentów żelaza – popierały tendencje zmierzające do zwiększenia zakresu władzy królewskiej, widząc w tym zabezpieczenie przed aspiracjami politycznymi arystokracji rodowej. Kiedy jednak za rządów dwóch ostatnich królów z dynastii Wittelsbachów przewaga polityczna starej magnaterii została definitywnie złamana, te same warstwy społeczne, na których wspierał się dotąd system rządów absolutnych, zaczęły dążyć do ograniczenia zakresu władzy monarszej na rzecz zwiększenia kompetencji reprezentacji stanowej, w której miały decydujący udział. Rosnąca w siłę burżuazja szwedzka, a wraz z nią znaczna część szlachty, nie mogła akceptować ekspansywnej, a niekiedy wręcz awanturniczej polityki absolutnych władców. Obalenie absolutyzmu i wprowadzenie monarchii konstytucyjnej było więc próbą przekształcenia państwa feudalnego w państwo burżuazyjno-szlacheckie, ze

znacznym udziałem przedstawicieli społeczeństwa w sprawowaniu władzy. Próba ta nie miała jednak charakteru rewolucji burżuazyjnej. Przywileje stanowe szlachty pozostały nienaruszone, a gruntownym reformom politycznym towarzyszyły dość ograniczone reformy społeczne. Niemniej jednak nowy układ sił społecznych prowadził do stopniowego zacierania się różnic stanowych. Powoli zaczynało kształtować się w Szwecji społeczeństwo oparte na podziale klasowym¹.

Antyabsolutystyczne tendencje górnych warstw szwedzkiego społeczeństwa znalazły swój wyraz w działaniach starych instytucji konstytucyjnych: Rady Państwa (*riksrad*) i sejmu (*riksdag*), podjętych niemal nazajutrz po śmierci króla. W czasach rządów władców z dynastii palatyńskiej instytucje te utraciły jakąkolwiek samodzielność i zostały ściśle podporządkowane władzy królewskiej. Jednak nawet w okresie największego nasilenia absolutyzmu – w czasach panowania Karola XII – Rada Państwa (nazywana w czasach karolińskich Radą Jego Królewskiej Wysokości) stanowiła ośrodek utajonej opozycji oligarchicznej. Żaden z przeciwników karolińskiego absolutyzmu nie mógł jednak przewidzieć tego, że niespodziewana śmierć króla pociągnie za sobą tak gwałtowne załamanie się dotychczasowego porządku polityczno-prawnego. Upadek systemu militarystyczno-fiskalnych rządów absolutnych został zaś w znacznej mierze przyspieszony przez spory wśród pretendentów do sukcesji po zmarłym władcy. Pretensje do korony zgłaszała bowiem z jednej strony młodsza siostra Karola XII – Ulryka Eleonora, z drugiej zaś syn jego starszej, nie żyjącej już siostry, Jadwigi Zofii – Karol Fryderyk książę Holstein-Gottorp. Kandydaturę tego ostatniego popierała partia holsztyńska, której przywódcą był jeden z najbardziej zaufanych doradców Karola XII w ostatnich latach jego rządów, szlachcic z Holsztynu, baron Georg Heinrich von Goertz. Oparciem dla partii heskiej (mężem Ulryki Eleonory był Fryderyk, następca tronu w margrabstwie Hessen-Kassel) była natomiast Rada Państwa i podlegające jej kolegia rządowe. Wśród przywódców tej partii, mającej za sobą poparcie aparatu biurokratycznego i cieszącej się sympatią znacznej większości społeczeństwa, na plan pierwszy wysuwali się: prezes Kancelarii (*kanslipresident*), generał-hrabia Arvid Bernhard Horn af Ekebyholm oraz baron Pehr Ribbing af Zernava. W gorących dniach bezkrólewia ster rządów w Szwecji ujęła odsunięta poprzednio od władzy Rada Jego Królewskiej Wysokości, która udzieliła zdecydowanego poparcia Ulryce Eleonorze, uznając jej prawa do korony (już 6/17 grudnia 1718 r.). Baron Goertz został aresztowany, a Karola Fryderyka Holsztyńskiego pozbawiono praw do tronu. Jednocześnie Rada Państwa podjęła kroki zmierzające do znacznego ograniczenia władzy królewskiej. Pierwszym

¹ G. Majewska, *Polityka handlowa Szwecji w latach 1720–1809*, Wrocław 1991, s. 5–6; J. Maciszewski, *Historia powszechna. Wiek oświecenia*, Warszawa 1985, s. 97–98.

uderzeniem w system rządów absolutnych było zlikwidowanie powszechnie znienawidzonej Deputacji Zakupów, magistratury o nieograniczonych wręcz kompetencjach ekonomiczno-politycznych, którą kierował, pełniący faktycznie funkcję pierwszego ministra u boku poprzedniego władcy, wspomniany wcześniej baron Georg Heinrich von Goertz. Podobny los spotkał inne struktury biurokratyczne władzy wykonawczej, które zostały utworzone w końcowym okresie rządów Karola XII. W ten sposób, u progu nowego panowania obalono większość reform administracyjnych przeprowadzonych przez króla i jego najbliższego doradcę. Decyzje dotyczące kierunku i zakresu dalszych zmian ustrojowych, jak również zadanie sprecyzowania warunków wyniesienia na tron nowej władczyni, członkowie Rady zarezerwowali jednak dla *riksdagu* (jego zwołanie wymuszono na Ulryce Eleonorze), który zebrać się miał w Sztokholmie w styczniu 1719 r.²

W czasie obrad tego sejmiku stany szwedzkie zakwestionowały dziedziczne prawa Ulryki Eleonory do korony. Siostra Karola XII pogodziła się z tą polityką faktów dokonanych i uznała *riksdag* za ciało kompetentne do podjęcia decyzji w sprawie sukcesji tronu. W zamian za to otrzymała z rąk stanów koronę jako królowa elekcyjna³. Dnia 21 lutego/4 marca 1719 r. *riksdag* uchwalił *Formę rządu*, która wraz z aktem zobowiązań Ulryki Eleonory i dyplomem jej elekcji (z 23 stycznia/3 lutego 1719 r.) określić miała granice kompetencji nowej władczyni⁴. Uchwały *riksdagu* 1719 r.

² C. G. Malmström, *Sveriges politiska historia från Konung Karl XII:s död till Statshöfningen 1772*, uppl. 2, Bd. I, Stockholm 1893, s. 50 i n.; L. Stavenow, *Frihetstiden, Sveriges historia till våra dagar*, utg. av E. Hildebrand och L. Stavenow, Bd. IX, Stockholm 1922, s. 3–19; S. Carlsson, J. Rosén, *Svensk historia*, Bd. II (*Tiden efter 1718*), Stockholm 1964, s. 91–107; F. Arnheim, *Schweden*, Gotha 1917, s. 96. Dodajmy w tym miejscu, że energiczne zabiegi na rzecz Ulryki Eleonory podjął ze swej strony również Fryderyk Heski, który rozdzielając pomiędzy oficerów i żołnierzy kasę wojenną Karola XII, uzyskał zdecydowane poparcie wojska dla jej kandydatury. Na jego też rozkaz (jako naczelnego wodza armii szwedzkiej) aresztowano barona Goertza. Przywódcę partii holsztyńskiej obciążono później rzekomą odpowiedzialnością za wprowadzenie w Szwecji systemu rządów absolutnych, skazano na karę śmierci i stracono w dniu 12/23 marca 1719 r. Por. W. Holst, *Fredrik I*, [w:] *Svenskt Biografiskt Lexikon* (dalej: *SBL*), Bd. XVI, Stockholm 1964–1966, s. 463–467; S. Grauers, *Goertz von Georg Heinrich*, [w:] *ibidem*, Bd. XVII, Stockholm 1967–1969, s. 168–177.

³ C. G. Malmström, *op. cit.*, s. 62 i n.; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 9–19; W. Skrzetuski, *Dzieje królestwa szwedzkiego od panowania Waldemara, to jest od R. 1250 aż do niniejszego Roku według lat porządku opisane*, Warszawa 1772, s. 357–358; I. Andersson, *Dzieje Szwecji*, Warszawa 1967, s. 198.

⁴ *Forma rządu* z 1719 r. formalnie została przygotowana przez komisję złożoną z przedstawicieli trzech wyższych stanów. W istocie była dziełem trzech ludzi: marszałka stanu szlacheckiego, barona Pehra Ribbinga (zmarł w czasie obrad *riksdagu* 1719 r.), przewodniczącego kapituły w Uppsali Larsa Molina i burmistrza Sztokholmu Andersa Hylteena, którzy opracowali ją w tajemnicy jeszcze za życia Karola XII. Por. A. Kersten, *Historia Szwecji*, Wrocław 1973, s. 249; *Istoria Szwiecyi*, ried. A. S. Kan i in., Moskwa 1974, s. 270. Więcej informacji na temat *riksdagu* 1719 r. Por. C. G. Malmström, *op. cit.*, s. 62–130; L. Stavenow,

burzyły definitywnie system rządów absolutnych. Władza królewska została znacznie uszczuplona, a poczynania nowej monarchini miały odtąd podlegać ścisłej kontroli ze strony stanów. Tak drastyczne ograniczenie prerogatyw korony wzbudziło jednak poważne niezadowolenie dworu. W dniu 10/21 kwietnia 1719 r. Arvid Horn, obarczony odpowiedzialnością za zbyt daleko idące osłabienie pozycji królowej, utracił urząd przewodniczącego Kolegium Kanclerskiego na rzecz hrabiego Gustafa Cronhielma. W otoczeniu Ulryki Eleonory, która od początku swojego panowania protestowała zresztą gwałtownie przeciwko narzucanym jej stopniowo ograniczeniom, domagano się również (jeszcze w czasie trwania obrad *riksdagu*) obwołania Fryderyka Heskiego współregentem małżonki. Postulat ten został jednak zdecydowanie odrzucony przez obradujące w 1719 r. stany. Zarysowujący się coraz wyraźniej konflikt pomiędzy koroną a społeczeństwem znalazł swój finał podczas obrad *riksdagu* w 1720 r. Pierwszoplanową rolę w czasie tego sejmiku znowu odgrywał Arvid Bernhard Horn, wybrany marszałkiem (*lantmarskalk*) stanu szlacheckiego. Abdykacja królowej i równoczesne wyniesienie na tron Fryderyka Heskiego (24 marca/3 kwietnia 1720 r.) nie doprowadziły do oczekiwanych przez dwór rezultatów. Pozycja monarchy nie została bynajmniej wzmocniona. Wręcz przeciwnie, ceną za zgodę stanów na elekcję Fryderyka Heskiego było dalsze ograniczenie władzy królewskiej. 26 kwietnia/7 maja 1720 r. generał Horn, zdecydowany rzecznik koncepcji poddania monarchii ścisłej kontroli ze strony *riksdagu*, ponownie stanął na czele Kancelarii. Wraz z koronacją Fryderyka I (3/14 maja 1720 r.) uchwalona została również nowa konstytucja, która wyznaczyła podstawy ustroju Szwecji na okres najbliższego półwiecza, określanego przez historyków mianem „epoki wolności” (*frihetstiden*). Zasadniczym uzupełnieniem *Formy rządu* z maja 1720 r. była ordynacja *riksdagu* z roku 1723. Przyniosła ona kolejne uszczuplenie prerogatyw korony i oddała w ręce szwedzkich stanów pełną już kontrolę nad życiem politycznym kraju⁵.

Frihetstiden..., s. 19–28; idem, *Geschichte Schwedens 1718–1772, Gesamtgeschichte Schwedens*, Bd. VII, Gotha 1908, s. 23–30.

⁵ C. G. Malmström, *op. cit.*, s. 62–130, 212–272, 363–431; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 28 i n., 44–51, 60–76; idem, *Geschichte...*, s. 23–30, 43–51, 68–77; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 91–107. Nowsze ustalenia nauki szwedzkiej w zakresie problematyki ustrojowej początków „epoki wolności” por. S. U. Palme, *Vom Absolutismus zum Parlamentarismus in Schweden*, [w:] *Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*, Göttingen 1969, s. 368–397. Załamywanie się struktur karolińskiego absolutyzmu i formowanie się systemu rządów parlamentarnych w Szwecji przedstawia również w bardzo szczegółowej rozprawie W. Buchholtz, *Staat und Ständegesellschaft in Schweden zur Zeit des Überganges vom Absolutismus zum Ständeparlamentarismus 1718–1720*, „Acta Universitatis Stockholmiensis” 1979, Stockholm Studies in History 27. W. Konopczyński, zasadniczo niechętny systemowi rządów parlamentarnych w Szwecji, tak oto scharakteryzował istotę dokonujących się wówczas przemian: „Ustawami r. 1719, 1720, 1723 ograniczono kolejno władzę królewską, skasowano

Formalnie rzecz biorąc, zachowano zwierzchność króla nad wszystkimi działaniami administracji państwowej, ale składający się z czterech izb stanowych *riksdag* miał prawo wypowiedzieć mu posłuszeństwo. Ograniczenia narzucane stopniowo koronie sprowadziły też faktycznie rolę władcy do pełnienia obowiązków przewodniczącego Rady Państwa (senatu). W zgromadzeniu tym monarcha dysponował dwoma głosami, ale pozbawiony prawa *veta* musiał podporządkować się zdaniu większości. Rada Państwa stała się najwyższym organem władzy wykonawczej. Podlegały jej wszystkie Kolegia (ministerstwa), w tym również Kolegium Kanclerskie (*Kanslikollegium*), najwyższy organ administracji państwowej, zajmujący się także sprawami dyplomacji i polityki zagranicznej. Zadaniem Kolegium Kanclerskiego było też m. in. przygotowywanie materii obrad na posiedzenia Rady. Szef tego Kolegium – *kanslipresident* (prezes Kancelarii) – jako jedyny spośród szefów (przewodniczących) Kolegiów wchodził w skład Rady Państwa i zajmował w niej zwyczajowo pierwsze miejsce. W jego też rękach spoczywać powinno kierownictwo polityki zagranicznej państwa.

Niezmiernie istotną rolę w systemie rządów wypracowanym w Szwecji w latach 1719–1723 odgrywała Tajna Komisja *riksdagu* (*sekreta deputationen*), składająca się ze 100 członków (50 przedstawicieli szlachty, 25 mieszczaństwa i 25 duchowieństwa), która w okresie między sesjami sejmu sprawowała kontrolę nad organami władzy wykonawczej z Radą Państwa na czele. Komisja ta podejmować miała w imieniu parlamentu decyzje w sprawach, które ze swej natury powinny być utrzymywane w tajemnicy. Nominalnie do zakresu jej kompetencji należało sprawowanie kontroli nad działalnością rządu w zakresie spraw skarbowych, sądownictwa, polityki zagranicznej, zarządzania administracją państwową i dowództwa nad wojskiem. W Tajnej Komisji przygotowywano również projekty wszystkich ustaw sejmowych. W rzeczywistości *sekreta deputationen* wykraczała daleko poza swoje (i tak bardzo szerokie) prerogatywy, przejmując z czasem wszystkie uprawnienia *riksdagu* w okresie między jego zgromadzeniami. Właśnie stąd wynikało ogromne znaczenie marszałka (*lantmarskalk*) Izby Rycerskiej, który pełnił równocześnie funkcję przewodniczącego Tajnej Komisji⁶.

rządy gabinetowe ministrów, przywrócono do niebywałych rozmiarów wszechmoc sejm i powagę senatu, odpowiedzialnego przed narodem. Zaczęły się „czasy wolnościowe „nacechowane hipertrofią biurokracji, walką partyj i chwiejnością nastrojów sejmowych”. Por. idem, *Polska a Szwecja. Od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660–1795*, Warszawa 1924, s. 80.

⁶ W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustajacej*, Kraków 1917, s. 37; A. Kersten, *op. cit.*, s. 250; *The New Cambridge Modern History*, vol. VII, *The Old Regime 1713–1763*, red. J. O. Lindsay, Cambridge 1957, s. 353; M. Roberts, *Swedish and English Parliamentarism in the Eighteenth Century*, Belfast 1973, s. 20; F. Lagerroth, *Frihetstidens förfatning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia*, Stockholm 1915; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 104 i n.

W początkach „epoki wolności” rozegrała się gwałtowna batalia o uchwycenie steru polityki zagranicznej państwa. Formalnie rzecz biorąc, najwyższym organem władzy wykonawczej był (składający się z 16 członków) senat, czyli Rada Państwa. Najważniejsze decyzje dotyczące polityki zagranicznej powinny więc zapadać na posiedzeniach senatu. Sprawami dyplomacji i polityki zagranicznej państwa zajmowało się jednak również Kolegium Kanclerskie. W jego skład wchodził dwaj senatorowie: prezes Kancelarii i senator Kancelarii (*rikskansliråd*), będący zastępcą, pomocnikiem i doradcą przewodniczącego Kolegium, oraz nie wchodzący formalnie w skład senatu (uczestniczący jednak w jego posiedzeniach) kanclerz dworu. Oprócz trzech wspomnianych dygnitarzy w skład personelu Kolegium Kanclerskiego wchodziło czterech radców Kancelarii oraz trzech sekretarzy stanu (do spraw zagranicznych, wojska i do spraw wewnętrznych). Protokoły z posiedzeń Rady Państwa, jak również protokoły z obrad Kolegium Kanclerskiego stanowiły podstawę do kontroli pracy obu magistratur przez *riksdag*. Kolegialność działania i rozbudowany system kontroli organów władzy wykonawczej stanowić miały dla średniej i drobnej szlachty zabezpieczenie przeciwko autorytarnym tendencjom starej arystokracji rodowej, której przedstawiciele dominowali zarówno w senacie, jak i w Kolegium Kanclerskim. Pewną komplikację w zakresie polityki zagranicznej Szwecji stanowił fakt, iż Fryderyk I był następcą tronu w margrabstwie Hessen-Kassel. U jego boku od początku panowania urzędowała bowiem osobna kancelaria heska, będąca poważnym konkurentem i zagrożeniem dla Kolegium Kanclerskiego. Po ustąpieniu Arvida Horna z funkcji prezesa Kancelarii w kwietniu 1719 r. na plan pierwszy w strukturach *Kanslikollegium* wysunęli się: *rikskansliråd* Erik Sparre oraz sekretarz stanu do spraw zagranicznych Daniel Niklas von Höpken. Oni to kierowali bieżącą pracą Kancelarii i prowadzili sekretne negocjacje dyplomatyczne. Napotykali jednak na liczne przeszkody. Na sprawy związane z funkcjonowaniem szwedzkiej służby zagranicznej usiłował bowiem wpływać z jednej strony *riksdag*, z drugiej zaś Fryderyk I robił wszystko, aby zachować decydujący głos w tej kwestii. Nikt nie poczuwał się przy tym do przestrzegania tajemnicy dyplomatycznej i wszystkie sekrety szwedzkich negocjacji bardzo szybko przedostawały się do wiadomości publicznej. Zasadnicza zmiana nastąpiła w kwietniu 1720 r., kiedy to Arvid Horn ponownie stanął na czele Kolegium Kanclerskiego. Prezes Kancelarii stopniowo odsunął od wpływu na sprawy zagraniczne Daniela Niklasa von Höpkena. Udało mu się również ograniczyć liczbę osób mających dostęp do tajemnic dyplomatycznych⁷.

⁷ A. Forssell, *Histoire de l'administration des affaires étrangères 1721–1809*, [w:] *Histoire de l'Administration des Affaires Étrangères de Suède*, Upsal 1940, s. 241–252.

Najcięższą walkę musiał jednak stoczyć z samym Fryderykiem I. Otwarty konflikt króla z prezesem Kancelarii wybuchł podczas sesji *riksdagu* w roku 1723. Arvid Horn zręcznie wykorzystał nieprzychylny nastrój stanów wobec Fryderyka I (dążącego do zrewidowania konstytucji w duchu monarchistycznym) i wysunął przeciw niemu oskarżenie o to, iż poseł heski w Sztokholmie – von Diemar zajmuje się sprawami leżącymi w gestii Kolegium Kanclerskiego i pełni *de facto* funkcje królewskiego ministra do spraw zagranicznych. Starcie króla z prezesem Kancelarii zakończyło się pełnym zwycięstwem tego ostatniego. Tajna Komisja zwróciła się bowiem do Fryderyka I z adresem, żeby jego ojciec – panujący landgraf heski na Kassel – odwołał von Diemara ze Sztokholmu. Stany wyraziły również przy tej okazji życzenie, aby w przyszłości żaden cudzoziemiec nie mieszał się do wewnętrznych spraw Szwecji. Fryderyk I został zaś zobowiązany do prowadzenia całej swojej korespondencji za pośrednictwem Kolegium Kanclerskiego. Jednocześnie zabroniono posłom szwedzkim przebywającym na placówkach zagranicznych pisać prywatne listy do króla. W ten sposób prezes Kancelarii przejął pełną kontrolę nad całą korespondencją dyplomatyczną. W 1723 r. stany rozstrzygnęły także na korzyść Arvida Horna jego stary spór z Danielem Niklasem von Höpkenem, rozszerzając uprawnienia przewodniczącego Kolegium Kanclerskiego kosztem kompetencji sekretarza stanu do spraw zagranicznych. Na tej samej sesji *riksdagu* zabroniono również członkom senatu (poza prezesem i senatorem Kancelarii) utrzymywać korespondencję z ministrami dworów zagranicznych rezydującymi w Sztokholmie. Na prośbę Horna *riksdag* 1723 r. obdarzył godnością senatorską jego dwóch bliskich współpracowników z Kolegium Kanclerskiego – hrabiego Carla Gyllenborga oraz barona Josiasa Cederhielma. Obaj nowi senatorowie (zachowując swoje stanowiska w Kolegium) przejąć mieli w Radzie Państwa część obowiązków prezesa Kancelarii, który miał coraz mniej czasu na załatwianie spraw nie związanych bezpośrednio z polityką zagraniczną państwa. Uwieńczeniem starań podjętych przez Arvida Horna na sesji *riksdagu* z 1723 r. był ordonans Tajnej Komisji w sprawie zachowania sekretu dyplomatycznego, wydany w dniu 4/15 września 1723 r. Potwierdzał on znaczne ograniczenie uprawnień króla i wyraźny wzrost znaczenia Kolegium Kanclerskiego i senatu w zakresie określania kierunku i sprawowania kontroli nad polityką zagraniczną państwa⁸.

Gruntownym przeobrażeniem ustrojowym, jakie dokonały się w Szwecji w latach 1719–1723, towarzyszyła zasadnicza zmiana kierunku szwedzkiej polityki zagranicznej. W ostatnich miesiącach panowania Karola XII zarysowała się bowiem realna perspektywa zakończenia wojny z Rosją. W dniu 12/23 maja 1718 r. baron Georg Heinrich von Goertz i wysłannik Piotra I

⁸ *Ibidem*, s. 252–262.

– Andriej Iwanowicz Ostermann rozpoczęli na Wyspach Alandzkich rosyjsko-szwedzkie rokowania pokojowe. Zgodnie z koncepcjami lansowanymi przez barona Goertza Szwecja miała odstąpić Rosji Inflanty, Estonię, Ingrię i część Karelii. W zamian za to Rosja powinna była zwrócić Szwedom zajęta w trakcie działań wojennych Finlandię i udzielić im pomocy w wojnie przeciwko Hanowerowi (o Bremen i Werden) i Danii (o Holsztyn i Norwegię). Nie czekając jednak na wynik negocjacji swojego zaufanego ministra, Karol XII wyruszył na podbój Norwegii. Rychła śmierć króla pociągnęła za sobą upadek Goertza i fiasko lansowanej przez niego linii politycznej. Rokowania na Wyspach Alandzkich zostały zawieszono, a w szwedzkiej polityce zagranicznej nastąpił zwrot antyrosyjski. Co prawda, w lutym 1719 r. nowa władczyni Szwecji – Ulryka Eleonora zaproponowała Rosjanom kontynuowanie rozmów pokojowych, ale już wkrótce Piotr I zdecydował się na wznowienie działań wojennych. W czerwcu 1719 r. desant rosyjski spustoszył wschodnie wybrzeża Szwecji, a oddziały kozackie znalazły się w odległości zaledwie półtorej mili od Sztokholmu. Gwałty wojsk carskich wywołały oburzenie szwedzkiej opinii publicznej i pod jej naciskiem, w dniu 6/17 września 1719 r. szwedzko-rosyjski kongres pokojowy na Wyspach Alandzkich został zerwany. W początkach następnego roku Rosja znalazła się niemal w całkowitej izolacji dyplomatycznej. Tymczasem dotychczasowi sojusznicy Piotra I byli coraz bardziej zaniepokojeni jego postępowaniem w prowincjach nadbałtyckich i w północnych Niemczech. Rosjanie opanowali bowiem nie tylko Finlandię i inne posiadłości Szwecji na wschodnim wybrzeżu Morza Bałtyckiego, ale ich wojska gospodarowały również w Kurlandii, w Rzeczypospolitej i w Meklemburgii. W orbicie zainteresowań dworu rosyjskiego znajdowało się także (okupowane przez Danię) księstwo Holsztynu. Władcy europejscy przeciwni tak znaczącemu wzmocnieniu pozycji Piotra I nad Bałtykiem przystąpili więc do montowania silnej koalicji antyrosyjskiej. W styczniu 1719 r. cesarz Karol VI, król angielski Jerzy I i August II (występujący jako elektor saski) zawarli w Wiedniu przymierze, aby zmusić Rosję do wycofania wojsk z Niemiec i Polski oraz zobowiązać ją do nieingerowania w wewnętrzne sprawy tych krajów. Cesarz upoważnił Jerzego I (jako władcę Hanoweru) do okupowania Meklemburgii. Logiczną konsekwencją dokonanego w Wiedniu zwrotu politycznego było zakończenie konfliktu ze Szwecją. Dawni alianci Piotra I wstrzymywali kolejno działania zbrojne przeciw dworowi sztokholmskiemu i zawierali z nim traktaty pokojowe. Na mocy tych traktatów król angielski otrzymał (jako elektor Hanoweru) biskupstwa Bremen i Werden (9/20 listopada 1719 r.), król pruski – część Szwedzkiego Pomorza ze Szczecinem oraz wyspami Wolin i Uznam (21 stycznia/2 lutego 1720 r.), król duński wreszcie – szwedzką rezygnację z wolności ceł w Sundzie i wycofanie się Sztokholmu z antyduńskiej polityki w Holsztynie (22 czerwca/3 lipca 1720 r.). Za cenę tak znacznych

ustępstw spodziewano się w Sztokholmie uzyskania od dotychczasowych przeciwników pomocy w dalszej wojnie przeciwko Rosji. Główną rolę w rokowaniach pokojowych odegrała Anglia i ona też podjęła próbę przekształcenia dotychczasowej ligi antyszwedzkiej w sojusz antyrosyjski⁹.

Sprawą zupełnie oczywistą było więc, że najważniejszym aliantem Szwecji w walce o odzyskanie Finlandii, Inflant i innych prowincji nadbałtyckich zajętych w czasie wojny przez wojska carskie miał zostać król Wielkiej Brytanii – Jerzy I, z którym podpisano też w Sztokholmie formalny układ sojuszniczy w tym samym dniu (21 stycznia/2 lutego 1720 r.), w którym zakończono stan wojny z Prusami. Dyplomacji angielskiej nie udało się jednak nakłonić Fryderyka Wilhelma I do współdziałania z obu sprzymierzonymi dworami przeciwko Rosji. Władca Prus bardzo zrećnie wykręcił się bowiem od sojuszu ze swym niedawnym przeciwnikiem, a wkrótce potem zadeklarował ścisłą neutralność wobec konfliktu szwedzko-rosyjskiego. Poniósłszy porażkę w Berlinie, Anglicy zdecydowali się na zbrojną demonstrację. W lecie 1720 r. na Bałtyk wpłynęła flota angielska dowodzona przez admirała Johna Norrisa. Na dworze św. Jakuba sądzono, że w ten sposób uda się zastraszyć Rosję i skłonić ją do ustępstw na rzecz Szwecji. Oficjalnie Norris deklarował chęć mediacji w rokowaniach szwedzko-rosyjskich oraz zamiar ochrony angielskich statków handlowych. W rzeczywistości chodziło o zamknięcie floty Piotra I w Zatoce Fińskiej i o obronę wybrzeży szwedzkich przed spodziewanym desantem rosyjskim. Obecność eskadry Norrisa nie przeszkodziła jednak carowi w wysłaniu kolejnej ekspedycji, która – podobnie jak w roku poprzednim – dokonała znacznych spustoszeń na wybrzeżach Szwecji. Na domiar złego 27 lipca/7 sierpnia 1720 r. flota szwedzka została pokonana przez Rosjan w bitwie morskiej koło wyspy Grönhamm w archipelagu Wysp Alandzkich. Na wieść o klęsce własnej floty, zorientowawszy się, że trudno będzie liczyć na efektywną pomoc ze strony Anglii, Fryderyk I zaproponował wznowienie rokowań pokojowych z Rosją.

Tymczasem bowiem sytuacja na arenie międzynarodowej uległa kolejnej zmianie. W 1719 r. Piotr I wycofał swoje wojska z Polski oraz z Meklemburgii. To rozładowało nastroje w Rzeczypospolitej, która na sejmach z lat 1719–1720 odmówiła przystąpienia do traktatu wiedeńskiego. Z obietnicy współpracy z Anglią–Hanowerem przeciwko carowi wycofała się także Austria, gdyż cesarz, zadowolony z ewakuacji wojsk rosyjskich z Meklemburgii, zaczął się z kolei niepokoić zbyt dużym wzmocnieniem pozycji Hanoweru w tym księstwie. Największy zawód spotkał jednak Anglików ze strony

⁹ C. G. Malmström, *op. cit.*, s. 203–211; N. N. Mołczanow, *Dyplomacja Piotra Pierwogo*, Moskwa 1984, s. 307–332 oraz 332–358; E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 1977, s. 370–372; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 358.

Prus. Najważniejszy sojusznik Jerzego I – Fryderyk Wilhelm I – porzucił bowiem dotychczasową neutralność i opowiedział się zdecydowanie po stronie Rosji. W ten sposób ostatecznie rozwiązała się wizja utworzenia silnej koalicji antyrosyjskiej. Kiedy zaś latem 1721 r. (pomimo obecności floty angielskiej na Bałtyku) armia carska po raz trzeci dokonała straszliwych spustoszeń na wschodnim wybrzeżu Szwecji, dwór sztokholmski został zmuszony do zaakceptowania wysuwanych przez Rosjan warunków pokojowych. W dniu 30 sierpnia/10 września 1721 r. podpisano wreszcie (przy udziale mediatora przysłanego przez dwór francuski) w fińskim mieście Nystad traktat pokojowy z Piotrem I. Pokój ten, sankcjonujący utratę na rzecz Rosji Inflant, Estonii, Ingrii wraz z częścią Karelii, z wybrzeżem morskim od Rygi po Wyborg oraz wysp Dagö i Ozylia, (za cenę zwrotu Finlandii, wypłacenie 1,5 mln rubli odszkodowania i obietnicę niepopierania przez cara pretensji do tronu szwedzkiego zgłaszanych przez księcia Karola Fryderyka Holsztyńskiego), zakończył ostatecznie w dziejach Szwecji erę wielkomocarstwowych ambicji. Wielkim zwycięzcą wojny północnej okazał się Piotr I, który wywalczył dla Rosji rangę europejskiego mocarstwa. Dążąc zaś do utrwalenia nowego układu sił nad Bałtykiem, dyplomacja rosyjska zdołała narzucić uczestniczącym w rokowaniach pokojowych negocjatorom dworu sztokholmskiego warunki, które mogły w przyszłości w poważnym stopniu zagrozić suwerenności państwa szwedzkiego. Artykuł 7 traktatu nystadzkiego dawał bowiem carowi formalny tytuł do ingerencji w wewnętrzne sprawy tego kraju w wypadku prób zmiany systemu politycznego wypracowanego w latach 1719–1720¹⁰.

Te uprawnienia traktatowe umożliwiły Rosjanom nawiązanie ścisłej współpracy ze stronnictwem holsztyńskim, które choć pozbawione przywódcy na miarę Goertza, dysponowało mocnym oparciem w osobie posła rosyjskiego w Sztokholmie – Michała Bestużewa. Przy pomocy rosyjskiej holsztyńczyki zmierzali niedwuznacznie do odzyskania władzy i znaczenia, które były ich udziałem w ostatnich latach rządów Karola XII. To właśnie na żądanie partyzantów holsztyńskich flota rosyjska wykonała w 1723 r., zakrojoną na szeroką skalę, demonstrację zbrojną u wybrzeży Szwecji. Towarzyszyła jej koncentracja armii carskiej na granicy z Finlandią. W wyniku tego szantażu

¹⁰ W kwestii warunków pokoju nystadzkiego, jego art. 7 oraz tzw. klauzuli inflanckiej, dzięki której Piotr I mógł odeprzeć (jak najbardziej uzasadnione) pretensje do tej prowincji wysuwane przez Augusta II Mocnego por. zwłaszcza C. G. Malmström, *op. cit.*, s. 328–329; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 52–59, szczególnie zaś s. 57–58; O. Jägerskiöld, *Den svenska utrikespolitikens historia*, Bd. II, del. 2 (1721–1792), Stockholm 1957, s. 49; S. M. Sołowjew, *Istorija Rosji s drevniejszich wriemien*, t. XVII, Moskwa 1867, s. 374–377; N. N. Mołczanow, *op. cit.*, s. 392–393 i n.; W. Konopczyński, *Polska Historia Powszechna...*, s. 96–98. Inne aspekty pokoju nystadzkiego podnosi W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 362. Por. też E. Rostworowski, *op. cit.*, s. 372–373; W. A. Serczyk, *Piotr I Wielki*, Wrocław 1977, s. 212–216.

militarnego, wspartego umiejętną agitacją przedwyborczą, stronnictwo holsztyńskie uzyskało w *riksdagu* przewagę nad partią heską. Tajna Komisja, zdominowana przez zwolenników współpracy z Rosją, poddała druzgocącej krytyce politykę zagraniczną Szwecji po 1719 r. i upoważniła Radę Państwa do zawarcia układu sojuszniczego z Piotrem I. W ten sposób 22 lutego/4 marca 1724 r. doszło do podpisania (na lat 12) przymierza szwedzko-rosyjskiego. Traktat ten skierowany był głównie przeciwko Danii, która okupowała (notabene za zgodą Szwecji, wyrażoną formalnie w tekście układu z Fredriksborga, kończącego wojnę szwedzko-duńską w 1720 r.) księstwo Holsztynu, dziedzictwo kandydata partii holsztyńskiej do korony szwedzkiej, pupila i protegowanego cara Piotra I – Karola Fryderyka von Holstein-Gottorp. Sojusz szwedzko-rosyjski z 22 lutego/4 marca 1724 r. wymierzony był także pośrednio przeciwko popierającej Duńczyków Anglii, jak również – w jeszcze większym stopniu – przeciwko Rzeczypospolitej. W tym samym traktacie sprzymierzone dwory zobowiązywały się bowiem (drugi artykuł sekretny tego układu) do wspólnego czuwania nad niezmiennością, gwarantowanego wcześniej przez Piotra I, ustroju państwa polsko-litewskiego. Wspólnymi siłami zamierzano również nie dopuścić do realizacji w Polsce absolutystycznych i sukcesyjnych planów Augusta II¹¹.

Prorosyjska polityka rządu zdominowanego przez partię holsztyńską od początku nie cieszyła się jednak uznaniem sporego odłamu szwedzkiej opinii publicznej. Również znaczna część opozycyjnych polityków (w tym prezes Kancelarii – hrabia Arvid Horn), opowiadała się za zbliżeniem do mocarstw zachodnich. Na razie jednak przewagę w Radzie zachowali zwolennicy Rosji. W maju 1725 r. Karol Fryderyk Holsztyński poślubił w Petersburgu Annę Pietrownę, córkę zmarłego przed kilku miesiącami cara Piotra Wielkiego. Jego protektorką stała się od tej chwili teściowa, wdowa po Piotrze, nowa władczyni Rosji – Katarzyna I. Przywódca stronnictwa holsztyńskiego (niedawny protegowany prezesa Kancelarii) baron Josias Cederhielm stanął na czele szwedzkiej misji dyplomatycznej w stolicy państwa carów. W 1726 r. Hornowi udało się jednak zrównoważyć wpływy holsztyńczyków w Radzie Państwa. Kiedy doszło do głosowania w sprawie ewentualnego przystąpienia

¹¹ C. G. Malmström, *op. cit.*, s. 363-431; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 68-77; *idem*, *Frihetstiden...*, s. 69-76; O. Jägerskiöld, *op. cit.*, s. 58-59; W. Konopczyński, *Kwestia bałtycka do XX w.*, Gdańsk 1947, s. 143; *Istorijsz Szwecyi*, s. 287; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 363; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 113. Tekst traktatu szwedzko-rosyjskiego por. *Defensivallians mellan Sverige och Ryssland. Stockholm, 1724, februari 22, mars 2 (g. st.)*, [w:] *Sverges Traktater med Främmande Magter* (dalej: *Sverges Traktater*), Bd. VIII (1723-1771), utg. av B. Boëthius, Stockholm 1922, s. 22-32. Szczegółowe omówienie szwedzkiej polityki zagranicznej w okresie przewagi partii holsztyńskiej i dominacji w Sztokholmie wpływów rosyjskich por. G. A. Niekrasow, *Russko-szwedskije odnoszenija i politika wielikich dierżaw w 1721-1726 gg.*, Moskwa 1964. Por. też *idem*, *Russko-szwedskije odnoszenija posle nisztaadskogo mira i sojuznyj dogovor 1724 g.*, „Skandinavskij sbornik” 1956, t. I, Tallin.

Szwecji do sojuszu z Francją i Wielką Brytanią, siedmiu członków Rady poparło wniosek prezesa Kancelarii. Ośmiu holsztyńczyków wypowiedziało się jednak za utrzymaniem przymierza z Rosją. O zwycięstwie Horna zadecydowała w tej sytuacji postawa Fryderyka I, który oddał do jego dyspozycji swoje dwa głosy, którymi rozporządzał w senacie. Przewodniczący Kolegium Kanclerskiego nie chciał jednak podejmować tak istotnych decyzji politycznych, dysponując tak nieznaczoną przewagą w Radzie. Licząc więc na poparcie ze strony większości społeczeństwa, zdecydował się nakłonić króla do zwołania nowego *riksdagu*. Początek obrad tego sejmku wyznaczono na jesień 1726 r.

Wybory do zgromadzenia stanowego były bardzo burzliwe. Rosjanie przeznaczyci znaczne sumy na kaptowanie stronników partii holsztyńskiej. Jeszcze większe pieniądze na koszt kampanii wyborczej wyasygnowała jednak Anglia, wspierana przez sojuszniczą Francję. Dzięki temu w wyborach zwyciężyli stronnicy Horna. Sam prezes Kancelarii, wybrany marszałkiem Izby Rycerskiej, stanął u szczytu potęgi. Mając za sobą zdecydowane poparcie *riksdagu*, przystąpił do rozprawy ze swoimi oponentami. Głównym przeciwnikiem zerwania sojuszu z Rosją i zbliżenia do mocarstw zachodnich był baron Josias Cederhielm. Został więc odwołany z Petersburga i oskarżony o prowadzenie pertraktacji z obcymi mocarstwami z pominięciem Rady Państwa oraz o odbywanie nielegalnych konferencji z posłem rosyjskim w Sztokholmie – kniazem Siergiejem Grigoriewiczem Dołgorukim. Nie mogąc odeprzeć stawianych mu zarzutów, Cederhielm musiał zrezygnować z udziału w dalszych pracach senatu. Jego najbliższy współpracownik – hrabia Carl Gyllenborg, dawny protegowany, a obecnie zagorzały wróg Arvida Horna, zachował co prawda godność senatora, ale utracił wszelki wpływ na politykę zagraniczną państwa. Do odejścia z Kolegium Kanclerskiego zmuszony został również – od dawna skłócony z Hornem – Daniel Niklas von Höpken, mianowany prezesem Kolegium Handlu. Wszystkie stanowiska w Kancelarii obsadzone zostały przez zaufanych stronników jej prezesa. W ten oto sposób Arvid Horn w czasie *riksdagu* 1726/1727 r. nie tylko pokonał swoich przeciwników, ale skupił w swoim ręku pełną kontrolę nad szwedzką polityką zagraniczną.

Porażka partii holsztyńskiej wiązała się bezpośrednio ze wznowieniem antyrosyjskiego kursu w polityce Wielkiej Brytanii, która połączona nowym przymierzem z Francją i Prusami (tzw. traktat hanowerski z 3 września 1725 r.) wysłała na Bałtyk silną eskadrę swojej floty, udaremniając tym samym przeprowadzenie rosyjskiej demonstracji zbrojnej w pobliżu granic Szwecji. Pod wpływem wyraźnego poparcia ze strony dworów angielskiego i francuskiego *riksdag* 1726–1727 r. uchwalił przystąpienie Szwecji do Ligi Hanowerskiej (14/25 marca 1727 r.), zrywając tym samym sojusz z Rosją i przekreślając postanowienia traktatu szwedzko-rosyjskiego z 1724 r. Wkrótce

potem partia holsztyńska utraciła swoje dotychczasowe znaczenie. Po śmierci Katarzyny I (6/17 maja 1727 r.) Rosja przestała bowiem interesować się sprawami Holsztynu i losami ewentualnej sukcesji holsztyńskiej w Szwecji, a sam Karol Fryderyk został wydalony z Petersburga¹².

W pierwszym okresie „epoki wolności” ogromną rolę w życiu politycznym kraju odgrywał, wspominany już wielokrotnie, prezes Kancelarii, hrabia Arvid Bernhard Horn af Ekebyholm. Były oficer ze sławnego korpusu gwardii przybocznej (drabantów) Karola XII, który w 1704 r. patronował warszawskiej elekcji Stanisława Leszczyńskiego, był z całą pewnością niepopolitym politykiem, ostatnim wielkim mężem stanu ze starej szkoły czasów karolińskich. Wraz z Pehrem Ribbingiem przyczynił się w największym stopniu do opracowania zasad systemu ustrojowego wprowadzonego w Szwecji w pierwszych latach „epoki wolności”. W okresie zaciętych walk partyjnych lat 1723–1727 potrafił bardzo umiejętnie lawirować pomiędzy stronnictwem heskim a partią holsztyńską. Po upadku wpływu holsztyńczyków, z którymi (zwłaszcza w ostatnim okresie ich rządów) prowadził nieustępliwą walkę, osiągnął pozycję na tyle niezależną, iż w latach 1727–1738 jego stanowisko rozstrzygało w zasadzie o wszystkich decyzjach podejmowanych na forum Rady Państwa. Nastawiając się na współpracę z Anglią i Francją, starał się utrzymywać również poprawne stosunki z Rosją. Niegdyś zwolennik Francji, nadal posądzany w Petersburgu o frankofilstwo, w istocie od czasu rozpadu systemu arbitrażu francusko-angielskiego lawirował między mocarstwami, nie mogąc się zdecydować na wybór odpowiedniego dla Szwecji sojusznika. Sam skłaniał się ku Anglii, nie zdając sobie początkowo sprawy z tego, iż ta ostatnia zaczyna oscylować wyraźnie w kierunku zbliżenia z Rosją. W każdym razie prezes Kancelarii bardzo powściągliwie przyjął wysunięte w początkach 1732 r. przez dwór wersalski propozycje zawarcia układu obronnego z Francją (szykującą się do rozprawy z cesarzem Karolem VI). Unikając za wszelką cenę angażowania się w jakiegokolwiek konflikty międzynarodowe, starał się bowiem Horn prowadzić ostrożną i pokojową politykę zagraniczną. Pod jego rządami Szwecja odzyskiwała też stopniowo niezależność i wzmacniała swoją pozycję na arenie międzynarodowej. „Era” Horna okazała się także niezwykle pomyślna dla szwedzkiej gospodarki. W szybkim tempie odbudowano zniszczenia wojenne. Umiarkowanie merkantylistyczna w tym okresie polityka rządu (mimo uchwalenia przez

¹² C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. I, s. 432–490; Bd. II, Stockholm 1895, s. 1–62; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 76–85; idem, *Geschichte...*, s. 85–88; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 112–117; A. Forssell, *op. cit.*, s. 263–265; E. Rostworowski, *op. cit.*, s. 396; W. Konopczyński, *Kwestia...*, s. 144–145; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 364; A. Kersten, *op. cit.*, s. 253–254; *Sverges accession till den mellan England, Frankrike och Preussen i Hanover d. 3 IX 1725 (n. st.) slutna defensivalliansen. Stockholm, 1727, 14 III (g. st.)*, [w:] *Sverges Traktater*, s. 69–82.

riksdag w 1723 i 1726/1727 r. protekcyjnych, restrykcyjnych wręcz ustaw dotyczących ochrony interesów wielkich armatorów i właścicieli manufaktur) stwarzała w sumie korzystne warunki funkcjonowania dla szwedzkiego handlu, przemysłu i rzemiosła. Sprawując rządy w interesie właścicieli ziemskich, wyższej biurokracji i kleru, w polityce wewnętrznej przeciwdziałał Horn przede wszystkim wszelkim próbom wzmocnienia władzy królewskiej. Nie nastęczało mu to zresztą zbyt wielu kłopotów, gdyż Fryderyk I, nazywany przez poddanych „starym Niemcem”, pozbawiony był osobistego autorytetu. Nie znający języka szwedzkiego, przywiązany do swojego niemieckiego dziedzictwa (23 marca/2 kwietnia 1730 r. Fryderyk został panującym landgrafem heskim na Kassel), pochłonięty kwestią zapewnienia swoim heskim krewnym sukcesji szwedzkiego tronu, władca ten nie uzyskał też nigdy poważniejszych wpływów w społeczeństwie (poza tradycyjnie rojalistycznym stanem chłopskim). Hornowi udało się zresztą nie tylko odsunąć Fryderyka I od spraw polityki zagranicznej, ale potrafił on również skutecznie chronić przed królem sekrety szwedzkiej dyplomacji. Nie mógł jednak przeszkodzić temu, by jako panujący landgraf heski na Kassel utrzymywał on własną, heską służbę dyplomatyczną. Dzięki temu król utrzymywał z zagranicą stosunki, których nie mógł kontrolować potężny prezes Kancelarii¹³.

Już w początkach lat trzydziestych XVIII w. na szwedzkiej scenie politycznej pojawiło się jednak ugrupowanie pozostające w opozycji wobec rządów Arvida Horna. W jego szeregach znaleźli się przede wszystkim dawni holsztyńscy (którzy po upadku wpływów Karola Fryderyka w Petersburgu przestali popierać kurs na zbliżenie z Rosją), odsunięci od władzy przez wszechwładnego prezesa Kancelarii przedstawiciele arystokracji rodowej, młodzi oficerowie armii i floty oraz wielcy kupcy sztokholmscy. Z biegiem czasu luźne początkowo ugrupowanie przekształciło się w dobrze zorganizowane stronnictwo „kapeluszy”, które domagać się będzie nawiązania ściślejszej współpracy z Francją i rewanżu wobec Rosji, a w sferze stosunków ekonomicznych prowadzenia bardziej konsekwentnej polityki merkantylis-

¹³ S. Grauers, *Arvid Bernhard Horn. Biografisk studie*, Bd. I, Göteborg 1920 (obejmuje lata 1664–1713); *Den Introducerade Svenska Adels Ättartavlor. Med Tillägs och Rättelser*, utg. av G. Elgenstierna, Bd. III, Stockholm 1927, s. 668–669; C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. II, s. 63–142; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 105–115; W. Holst, *op. cit.*, s. 463, 469; *The New Cambridge Modern History*, vol. VII, s. 352, 355 n.; E. Rostworowski, *op. cit.*, s. 396–397; I. Andersson, *op. cit.*, s. 200–201; G. Majewska, *op. cit.*, s. 36–37; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 365; A. Forssell, *op. cit.*, s. 265. Również W. Konopczyński bardzo wysoko ocenia rządy Horna w latach 1726–1733: „Znamy [...] jego zręczną, niezależną politykę względem Rosji i ciężenie ku Anglii. Pod jego kierownictwem w ostatniej dobie, 1726–1733, kraj nie znał, co jest waśń partyjna, leczyl swe niedomagania z czasów wielkiej wojny; Horn zapewniał mu spokój i niezależność, rojąc na daleką przyszłość nadzieję powrotu czasów gustawiańskich i karolińskich”. Por. *idem*, *Polska...*, s. 120.

tycznej. Przywódcą tej grupy był hrabia Carl Gyllenborg, który z niecierpliwością wyczekiwał okazji do rewanżu za klęskę, którą jego ugrupowanie poniosło w czasie obrad sejmu 1726/1727 r. Bliskie stosunki z Gyllenborgiem utrzymywał również Daniel Niklas von Höpken. Na *riksdagu*, który rozpoczął swoje obrady w maju 1734 r. w Sztokholmie, Horn i jego zwolennicy (w przyszłości wyłoni się z tego kręgu stronnictwo „czapek”) ponieśli pierwszą znaczącą porażkę. Przeciwnicy *kanslipresidenta* prowadzeni przez *lantmarskalka*, hrabiego Carla (Charlesa) Emila Lewenhaupta przeforsowali bowiem wówczas dwie ważne ustawy. Pierwsza z nich (uderzająca bezpośrednio w Arvida Horna) zabraniała łączyć w jednym ręku urząd prezesa Kancelarii z godnością marszałka Izby Rycerskiej. Druga stanowiła, iż wszelkie wybory do różnych komisji i deputacji *riksdagu* miały być od tej pory tajne, co w sposób istotny ograniczyło możliwość wpływania administracji państwowej (kontrolowanej przez ludzi Horna) na wyniki tych wyborów. Nie udało się natomiast opozycji doprowadzić do ograniczenia uprawnień prezesa Kancelarii w zakresie sprawowania kontroli nad kierunkiem polityki zagranicznej państwa. Carl Gyllenborg i Daniel Niklas von Höpken, uzyskawszy poparcie większości członków Tajnej Komisji, przypuścili bowiem atak na Arvida Horna, oskarżając go o to, iż ukrywa przed stanami szereg istotnych informacji. Zarządzone przez Komisję przesłuchania członków Kolegium Kanclerskiego ujawniły, że szereg raportów dyplomatycznych o istotnym znaczeniu nie było w ogóle czytanych ani na posiedzeniach senatu, ani w *Kanslikollegium*. Raport Tajnej Komisji wywołał burzliwą dyskusję. Arvid Horn zachował jednak na tyle silną pozycję na plenum *riksdagu*, że całą sprawę zamknęto stwierdzeniem, iż wszystkie niedociągnięcia w pracy Kolegium Kanclerskiego powinny zostać jak najszybciej usunięte. W czasie obrad sejmu 1734 r. nastąpiło wyraźne zbliżenie polityczne pomiędzy prezesem Kancelarii a Fryderykiem I. Zagrożony atakiem ze strony opozycji, Horn zdeklarował się jako zwolennik partii heskiej. Ten manewr *kanslipresidenta* i grupy jego zwolenników nie miał jednak żadnych poważniejszych następstw natury politycznej¹⁴.

Aktywność opozycji (oscylującej wyraźnie w kierunku dworu wersalskiego) na *riksdagu* 1734 r. nie wpłynęła w jakikolwiek sposób na zmianę polityki zagranicznej Szwecji. Mimo uporczywych zabiegów Francji (popieranie

¹⁴ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. II, s. 143–150; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 126–137; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 122–123. Początkom działalności stronnictw „kapeluszy” i „czapek”, ich strukturze organizacyjnej, taktyce parlamentarnej i problemom dyscypliny partyjnej została poświęcona monografia pióra I. Carlssona. Por. idem, *Parti-partiväsen-partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier*, „Acta Universitatis Stockholmiensis” 1981, Stockholm Studies in History 29. Por. też P. Jeannin, *Histoire des pays scandinaves*, Paris 1956, s. 61; I. Andersson, *op. cit.*, s. 205; E. Rostworowski, *op. cit.*, s. 578; *Istoriya Szwiecyi*, s. 285; A. Forssell, *op. cit.*, s. 265–269.

sprawy elekcji króla Stanisława w Sztokholmie kosztowało dyplomację francuską 2,7 mln liwrów) Arvid Horn nie zdecydował się na zawarcie z dworem wersalskim sojuszu i udzielenie wydatniejszej pomocy stronnikom Leszczyńskiego w Rzeczypospolitej. Interwencja rosyjska w Polsce na rzecz elektora saskiego Fryderyka Augusta II (Augusta III) stała się bowiem oczekiwanym na dworze wersalskim pretekstem do rozpoczęcia działań wojennych przeciwko Karolowi VI. W dniu 10 października 1733 r. Ludwik XV wypowiedział wojnę Austrii. Francja, sprzymierzona z Hiszpanią i Sardynią, zapewniwszy sobie neutralność Anglii, rozpoczęła wielką ofensywę nad Renem i w północnych Włoszech. Nie myślano jednak w Wersalu o rozpoczęciu poważniejszych działań na froncie polskim. Dyplomacja francuska starała się jedynie skłonić Szwecję do „dywersji” na rzecz Leszczyńskiego na pograniczu rosyjskim. Arvid Horn stawiał jednak twarde warunki. Żądał od Ludwika XV wysokich subsydiów i gwarancji bezpieczeństwa ze strony Danii. Życzył sobie również bardziej energicznych działań Francji na wschodnioeuropejskim teatrze działań wojennych. Ponieważ zaś dwór wersalski nie zamierzał zaakceptować żądań szwedzkich, o zawarciu formalnego układu nie mogło być mowy. Mimo to w początkach 1734 r. Horn zezwolił na udział szwedzkich ochotników w obronie Gdańska. Dyplomacji francuskiej udało się również wyjednać od rządu szwedzkiego zezwolenie na zakup armat i amunicji dla szykującego się do obrony przed armią rosyjską i saską miasta, w którym schronił się (wraz z liczną grupą swoich stronników) Stanisław Leszczyński¹⁵. To było jednak wszystko, co zrobił prezes Kancelarii dla sprawy króla, którego elekcji patronował w 1704 r. Wierny swojej polityce nieangażowania się w żadne konflikty, nie zamierzał mieszać się również do wojny o sukcesję polską. Arvid Horn, odrzucając ofertę sojuszu z wojującą Francją, doprowadził natomiast w dniu 24 września/5 października 1734 r. do podpisania traktatu obronnego (na

¹⁵ Bardziej szczegółowe omówienie sytuacji międzynarodowej w przededniu wybuchu oraz w dobie wojny o sukcesję polską por. m. in. W. I. Gerje, *Borba za polskij prietol w 1733 godu*, Moskwa 1862; C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. II, 151–166; S. Askenazy, *Przedostatnie bezkrólewie*, [w:] idem, *Dwa stulecia. XVIII i XIX. Badania i przyczynki*, Warszawa 1903, s. 1–148, 377–403; E. Puttkamer, *Frankreich, Russland und der polnische Thron 1733. Ein Beitrag zur Geschichte der französischen Ostpolitik*, Berlin 1937; O. Jägerskiöld, *op. cit.*, s. 99–109; E. Rostworowski, *O polską koronę. Polityka Francji w latach 1725–1733*, Wrocław 1958. W kwestii wydarzeń wewnętrznych w Szwecji i ówczesnej polityki Arvida Horna por. C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. II, s. 167–229; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 123–128; idem, *Frihetstiden...*, s. 129–130; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 123; W. Konopczyński, *Poland and Sweden*, Toruń 1935, s. 45; *Istorijska Szwecji*, s. 289. Bardzo dokładne omówienie stosunków szwedzko-francuskich w latach 1727–1735 przynosi praca H. Danielsona, *Sverige och Frankrike 1727–1735. Ett bidrag til belysning av Arvid Horns utrikespolitik*, Lund 1920. W kwestii ówczesnych stosunków polsko-szwedzkich por. Z. Anusik, *Misja Antoniego Ponińskiego w Sztokholmie w 1733 roku. Przyczynek do dziejów walki o koronę polską w czasach przedostatniego bezkrólewia*, [w:] *Między Barokiem a Oświeceniem. Nowe spojrzenie na czasy saskie*, red. K. Stasiewicz i S. Achremczyk, Olsztyn 1996, s. 149–165.

lat 15) z odwieczną rywalką Szwecji – Danią, w którym oba państwa gwarantowały sobie wzajemnie nienaruszalność swoich posiadłości¹⁶.

W kilka tygodni później, w grudniu 1734 r. zamknięto w Sztokholmie obrady *riksdagu*, podczas którego padały słowa surowej krytyki pod adresem rządu. Pomimo jednak ogromnych wysiłków opozycji kierowanej przez hrabiego Carla Gyllenborga, pozycja prezesa Kancelarii była tak silna, a jego argumentacja na plenum sejmu tak przekonująca, że stany szwedzkie nie zdecydowały się na dokonanie zmian w składzie Rady Państwa i pozostawiły Arvida Horna u steru rządów. Nie podejmując stosownych uchwał w sprawach polityki zagranicznej (zdominowana przez opozycję Tajna Komisja ograniczyła się do zalecenia aktywnej polityki wschodniej), dał *riksdag* tym samym przewodniczącemu Kolegium Kanclerskiego szerokie pełnomocnictwa w tym zakresie. Horn zaś skorzystał z nich w ten sposób, że zachował ścisłą neutralność wobec rozgrywanego się na jego oczach konfliktu. Tymczasem wojna o sukcesję polską dobiegała końca. Francja osiągnęła większość swoich celów nad Renem (okupując Lotaryngię) i na Półwyspie Apenińskim. W lipcu 1735 r. rozpoczęto więc tajne rokowania francusko-austriackie poza plecami Wielkiej Brytanii i bez udziału sojuszników Francji. Oslaniając zasadnicze rokowania z cesarzem, dyplomacja francuska doprowadziła do podpisania dwóch innych, bezwartościowych już dla Wersalu traktatów. W dniu 13/25 czerwca 1735 r. zawarto w Sztokholmie traktat subsydiowy ze Szwecją, a 28 września wysłannik zawiązanej u boku króla Stanisława konfederacji dzikowskiej – Jerzy Ożarowski podpisał w Wersalu traktat przymierza polsko-francuskiego. Odpowiedzią szwedzką na traktat sztokholmski było przedłużenie w dniu 5/16 sierpnia 1735 r. na dalszych 12 lat starego sojuszu z Rosją z 1724 r. (z wyjątkiem punktów dotyczących Polski i Holsztynu). Odpowiedzią Ludwika XV na traktat Ożarowskiego było podpisanie w Wiedniu 5 października 1735 r. preliminarzy pokojowych z cesarzem. Wydawać się mogło, że ostrożny i przewidujący prezes Kancelarii wyszedł obronną ręką z przesilenia będącego następstwem rozdwojonej elekcji w Rzeczypospolitej w 1733 r.¹⁷

¹⁶ Do sojuszu z Danią dążył zarówno Arvid Horn, jak i przedstawiciele opozycji. Chodziło tu głównie o zneutralizowanie wydzwiku zawartego w Kopenhadze w dniu 26 maja 1732 r. traktatu sojuszniczego rosyjsko-austriacko-duńskiego. Na mocy tego układu Dania uzyskała rosyjską gwarancję Szlezewiku, cesarz duński gwarancję sankcji pragmatycznej, a Rosja uznanie przez Danię tytułu cesarskiego swojej władczyni i gwarancję własnych posiadłości (w pierwszym rządzie chodziło tu o nabytki dokonane kosztem Szwecji). Por. S. M. Sołowjew, *op. cit.*, t. XIX, Moskwa 1868, s. 355–356; E. Rostworowski, *O polską koronę...*, s. 289. Tekst traktatu szwedzko-duńskiego por. *Defensivallians mellan Sverige och Danmark, Stockholm 1734 24 IX/5 X*, [w:] *Sverges Traktater*, s. 173–183. Por. też O. Jägerskiöld, *op. cit.*, s. 113; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 367; A. Kersten, *op. cit.*, s. 255 (tu błędna data – 1736 zamiast 1734).

¹⁷ S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 123–124; O. Jägerskiöld, *op. cit.*, s. 113–123; S. Askenazy, *op. cit.*, s. 141–146; E. Rostworowski, *Historia powszechna...*, s. 490;

Tak jednak nie było. Odnowienie sojuszu z Rosją spowodowało bowiem poważne zadrażnienia w stosunkach szwedzko-francuskich. Dwór wersalski odmówił ratyfikowania podpisanego w czerwcu 1735 r. traktatu subsydiowego ze Szwecją. To pociągnęło za sobą wzmożenie ataków na rządy Horna. Niezadowolenie szwedzkiej opinii publicznej było umiejętnie podsycane przez ambasadora Francji w Sztokholmie – Charlesa Louisa de Blandosa hrabiego de Casteja, który już w 1734 r. nawiązał ścisłą współpracę z czołowymi przedstawicielami profrancuskiego ugrupowania „kapeluszy”. W wyborach do *riksdagu* 1738 r. francuskie pieniądze zadecydowały też o zwycięstwie partii pozostającej w opozycji wobec Arvida Horna. Marszałkiem Izby Rycerskiej w *riksdagu* obrany został (ogromną większością głosów) jeden z przywódców stronnictwa „kapeluszy” – hrabia Carl Gustaf Tessin. Członkowie stronnictwa „czapek” zostali niemal całkowicie wykluczeni z Tajnej Komisji. Opanowany przez opozycję *riksdag* pociągnął do odpowiedzialności związanych z Hornem członków Rady Państwa, oskarżając ich o prowadzenie polityki niezgodnej z wolą narodu. Na miejsce usuniętych stronników Horna „kapelusze” wprowadzili do Rady przedstawiciele własnego ugrupowania i przeforsowali projekt zawarcia nowego przymierza z Francją. W dniu 30 października/10 listopada 1738 r. podpisano w Sztokholmie francusko-szwedzką konwencję subsydiową. Sojusz z Rosją został zerwany. W grudniu 1738 r. Arvid Horn podał się do dymisji i został zmuszony do wycofania się z życia politycznego¹⁸.

W. Konopczyński, *Polska...*, s. 136; Tekst traktatu szwedzko-francuskiego z 14/25 czerwca 1735 r. por. *Sverges Traktater*, s. 203–206. Przedłużenie traktatu obronnego z Rosją z 1724 r., podpisane w Sztokholmie 5/16 sierpnia 1735 r. (z dwoma artykułami sekretnymi, w których dwór petersburski gwarantował wypłatę subsydiów dla Szwecji) por. *ibidem*, s. 213–223. Neutralistyczna postawa kierownika szwedzkiej floty państwowej w dobie wojny o sukcesję polską spotkała się z surową krytyką W. Konopczyńskiego, który (nie bez racji) pisał: „Horn chwilowo triumfował. Przypodobał się królowi, podstawił nogę wszystkim Gyllenborgom [tzn. zwolennikom przymierza z Francją – przyp. Z. A.], zasłużył na wdzięczność Rosjan [...] Ludzie współcześni odczuli mocniej tylko utratę francuskiego zasięgu. Lecz dziesięćkroć cenniejsze były te imponderabilia, które pan prezydent Kancelarii do wspólki z kardynałem Fleury’em zatracił na wschodzie: poświęcono wpływy państwowe i niezależność narodów, dopuszczono do rozpanoszenia się Rosji”. por. *idem*, *Polska...*, s. 138.

¹⁸ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. II, s. 230–353; O. Jägerskilöld, *op. cit.*, s. 123–131; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 125; L. Stavenow, *Geschichte...*, s. 140–151; *Istorija Szwiacy*, s. 289–290; A. Kersten, *op. cit.*, s. 255; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 143; I. Andersson, *op. cit.*, s. 206; F. Arnheim, *op. cit.*, s. 100; Tekst szwedzko-francuskiej konwencji subsydiowej z 30 października/10 listopada 1738 r. por. *Sverges Traktater*, s. 270–275. Dodajmy, iż w walce o władzę na *riksdagu* 1738–1739 r. obie strony korzystały z finansowego wsparcia z zagranicy. Obok przedstawicieli partii „kapeluszy”, których działania finansowane były w dużym stopniu przez ambasadę francuską w Sztokholmie, nie stronili od brania obcych (głównie rosyjskich) pieniędzy również i reprezentanci obozu rządzącego. Sam Arvid Horn otrzymał bogate dary z Petersburga. Przyjął je po pewnych wahaniach i z zachowaniem daleko idącej ostrożności – wręczono mu przekaz bankowy jako zapłatę za dostarczone rzekomo

Utrzymanie sojuszu z dworem wersalskim stało się od tej pory jednym z najważniejszych punktów programu politycznego ugrupowania, które odsunęło od władzy Arvida Horna. Rządy w Szwecji na długie lata przechodziły w ręce stronnictwa „kapeluszy” – pierwszego nowożytnego stronnictwa politycznego w dziejach tego kraju. Reprezentując interesy arystokracji, wielkich kupców, przedsiębiorców, udziałowców spółek handlowych i armatorów, „kapelusze” oparli się na Francji, która miała udzielić im militarnego poparcia w planowanym wystąpieniu przeciw Rosji. Francuskie subsydia i ułatwienia w wymianie handlowej umożliwić też miały partii rządzącej w Sztokholmie prowadzenie bardziej niezależnej, nie liczącej się tak bardzo jak do tej pory z interesami Anglii, polityki gospodarczej. Już *riksdag* 1738–1739 r. podjął szereg decyzji prowadzących do zaostrzenia polityki protekcjonistycznej. Jeszcze w 1739 r. przystąpiono (za pomocą prohibicyjnego prawodawstwa) do ostrej walki z zagranicznymi towarami na szwedzkim rynku. W latach następnych rozwinięto zaś na szeroką skalę pomoc finansową dla rodzimego przemysłu. Bardzo hojnie szafowano pieniędzmi ze skarbu państwa na pożyczki, kredyty, zaliczki i subsydia dla manufaktur. Umiarkowany liberalizm ekonomiczny „ery Horna” odchodził w przeszłość wraz z upadkiem prezesa Kancelarii. Program polityczny stronnictwa „kapeluszy” był równie nieustępliwy i bezkompromisowy. Przywódcy tego ugrupowania twierdzili bowiem, iż najwyższa władza w państwie powinna należeć do stanów, sprawujących bezpośredni nadzór nad Radą i podlegającym Radzie monarchą. Byli więc „kapelusze” od początku przeciwni jakimkolwiek próbom wzmocnienia władzy królewskiej. Dążyli też konsekwentnie do osłabienia znaczenia Rady Państwa i Kolegium Kanclerskiego, których rola uległa zwiększeniu w dobie rządów Horna, na rzecz *riksdagu* i jego komisji. Praktyczna realizacja tego programu już wkrótce doprowadzić miała do sytuacji, gdy najważniejsze decyzje polityczne zaczęto podejmować bez udziału członków Rady. Przywódcy rządzącego stronnictwa przestali więc zabiegać o miejsca w senacie, koncentrując się na działalności partyjnej i parlamentarnej. Dysponując zdecydowaną przewagą w *riksdagu*, który ponownie zaczął dominować na szwedzkiej scenie politycznej, „kapelusze” mocno uchwycili ster rządów w państwie. Ich zadanie było o tyle ułatwione, że po ustąpieniu Arvida Horna stronnictwo „czapek” nie miało właściwie żadnego przywódcy. „Kapelusze” mieli natomiast aż trzech wybitnych, nie zawsze jednak zgodnie ze sobą współpracujących, liderów. Byli nimi: nowy (od kwietnia 1739 r.) prezes Kancelarii, hrabia Carl

towary, na co dał pokwitowanie. Nazajutrz Michał Bestużew, poseł rosyjski w Sztokholmie odwiózł mu to pokwitowanie z powrotem. Por. *Historia dyplomacji*, t. I, red. M. W. Chwostow i in., wyd. 2, Warszawa 1973, s. 361. Szczegółowe omówienie roli dyplomacji francuskiej w przygotowaniu upadku Horna por. H. Danielson, *Sverige och Frankrike 1736–1739. Till belysning av Arvid Horns politik och fall*, Lund 1956.

Gyllenborg, który objął ten urząd po zaciętej walce z Carlem Gustafem Tessinem, przewodniczący Kolegium Handlu, baron Daniel Niclas von Höpken oraz, wspomniany już, *lantmarskalk* sejmu 1738–1739 r. – hrabia Carl Gustaf Tessin. Mówiąc o szwedzkich ugrupowaniach politycznych, należy pamiętać o tym, że ówczesne partie były typowymi stronnictwami parlamentarnymi, uaktywniającymi się przede wszystkim w czasie obrad *riksdagu*. W ich skład początkowo wchodziła w zasadzie tylko elita polityczna Sztokholmu. Na uwagę zasługuje zresztą także inne, bardzo interesujące zjawisko. Otóż prawie połowa ze znanych imiennie członków stronnictw „kapeluszy” i „czapek” to krewni i powinowaci z jednej strony Carla Gyllenborga, z drugiej zaś Arvida Horna¹⁹.

Niemal natychmiast po przejściu władzy „kapelusze” przyjęły zdecydowanie antyrosyjski kurs w polityce zagranicznej. W zamian za stare długi Karola XII wobec sułtana, pod naciskiem zdominowanego przez opozycję *riksdagu*, rząd szwedzki obiecał w 1738 r., a więc w czasie trwania wojny rosyjsko-tureckiej (1735–1739), wysłać do Konstantynopola jedną fregatę o 12 działach i 30 tysięcy muszkietów. Nie trzeba dodawać, że decyzja ta wywołała poważne niezadowolenie Rosji. Już w lipcu 1738 r. wysłany też został do Turcji (wbrew zaciętej opozycji Horna i jego politycznych przyjaciół), związany ze stronnictwem „kapeluszy”, major Malcolm Sinclair, któremu powierzono zadanie rozpoczęcia poufnych negocjacji w sprawie podpisania przymierza szwedzko-tureckiego. Tenże Sinclair, wracając do Szwecji z pakietem korespondencji dyplomatycznej, został zamordowany na Śląsku, w czerwcu 1739 r. przez dwóch oficerów rosyjskich. Rozkaz dotyczący zabicia Sinclaira i przechwycenia wiezionych przez niego papierów został podpisany przez feldmarszałka Burkharda Münnicha, który otrzymał bezpośrednie polecenie w tej sprawie od carowej Anny Iwanowny. Właściwym sprawcą tej zbrodni był jednak poseł rosyjski w Sztokholmie – Michał Bestużew, przy czym istnieją również podstawy do przypuszczeń, że w sprawie Sinclaira miał swój udział również i Arvid Horn²⁰. Szwedzka opinia publiczna jednoznacznie obarczyła dwór petersburski odpowiedzialnością za śmierć

¹⁹ S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 102–103; G. Majewska, *op. cit.*, s. 37–38; M. Roberts, *op. cit.*, s. 33–34; G. Olsson, „Epoka wolności” w Szwecji (1718–1772). *Przegląd problematyki badawczej*, „Zapiski Historyczne” 1970, t. XXXV, z. 3–4, s. 55–56; 58; A. Forssell, *op. cit.*, s. 271; S. Grauers, *Gyllenborg Carl*, [w:] *SBL*, Bd. XVII, Stockholm 1967–1969, s. 529–539; O. Jägerskiöld, *Höpken Daniel Niclas von*, [w:] *ibidem*, Bd. XIX, Stockholm 1971–1973, s. 713–718; B. Sallnäs, *Tessin Carl Gustaf*, [w:] *Svenska Män och Kvinnor. Biografisk Uppslagsbok* (dalej: *SMoK*), Bd. VII, Stockholm 1954, s. 489–491; I. Carlsson, *op. cit.*, s. 305–306.

²⁰ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. II, s. 354 i n.; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 157 i n., A. Åberg, *Sinclair Malcolm*, [w:] *SMoK*, Bd. VII, s. 36; S. Askenazy, *Fryderyk II i August III*, [w:] *idem*, *Dwa stulecia*, s. 153, 408; *Istorija Szwiecy*, s. 292; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 146; F. Arnheim, *op. cit.*, s. 100.

emisariusza, a „pospólstwo sztokholmskie afrontowało posła rosyjskiego w jego własnym pałacu”²¹. Szwedzką odpowiedzią na zabójstwo Sinclaira było ustanowienie w sierpniu 1739 r. stałej placówki dyplomatycznej w Konstantynopolu. Carl Gyllenborg i jego partia nie zdecydowali się jednak na wykorzystanie nastrojów społeczeństwa i sprowokowanie konfliktu z Rosją. Być może przyczyną ostrożności „kapeluszy” była realna ocena niezbyt wielkich możliwości szwedzkiej armii i floty (w 1739 r. Szwecja miała 45 tys. żołnierzy w armii lądowej oraz 23 okręty liniowe i 11 fregat, które stanowiły trzon jej sił morskich). Być może zdecydowało tu również przyzwyczajenie do politycznego kunktatorstwa odziedziczone po „erze” Horna. Prawdopodobnie jednak największy wpływ na decyzje przywódców partii rządzącej w Sztokholmie miała postawa dworu wersalskiego. Carl Gustaf Tessin, który bezpośrednio po zakończeniu obrad *riksdagu* 1739 r. wyjechał do Francji, aby nad Sekwaną przygotować grunt do przyszłej wojny przeciwko Rosji, nie zdołał bowiem przekonać ministrów Ludwika XV do zaangażowania się w nowy konflikt na wschodzie. W każdym razie, zanim „kapelusze” zdecydowali się na jakiegokolwiek działania, Rosja, która przyjęła wcześniej mediację francuską, pokojem belgradzkim (18 września 1739 r.) zakończyła wojnę z Turcją. Wyraźnie spóźniony okazał się więc w tej sytuacji podpisany w dniu 24 grudnia 1739/4 stycznia 1740 r. szwedzko-turecki traktat sojuszniczy²².

Mimo braku wyraźnego poparcia ze strony Francji, „kapelusze” nie rezygnowali z antyrosyjskiego kursu swojej polityki, cierpliwie oczekując na dogodną okazję do wystąpienia przeciwko dworowi petersburskiemu. Napotykali jednak na przeciwdziałanie ze strony Fryderyka I, który nie akceptował ani sojuszu z Francją, ani antyrosyjskiego zwrotu w polityce zagranicznej Szwecji. Zawarty w maju 1740 r. angielsko-heski traktat subsydiowy ujawnił też całej Europie zarówno rozdarcie wewnętrzne w Sztokholmie, jak i bezsilność „kapeluszy”, którzy usiłowali nie dopuścić do podpisania tego układu. Tymczasem 20 października 1740 r. zmarł ostatni

²¹ W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 369.

²² *Istorija Szwiecy*, s. 286; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 369. B. Sallnäs, *op. cit.*, s. 490. Bardzo interesujące materiały dotyczące pobytu C. G. Tessina we Francji por. *Tableaux de Paris et de la cour de France 1739–1742. Lettres inédites de Carl Gustaf, comte de Tessin*, ed. G. Proschwitz, Göteborg-Paris 1983. Dodajmy na marginesie tego wydawnictwa, że poselstwo hrabiego Tessina zawiodło oczekiwania stronictwa „kapeluszy”. Francja bowiem nie zamierzała występować zbrojnie przeciwko Rosji. Pod względem politycznym jego misja dyplomatyczna w Paryżu nie przyniosła więc poważniejszych rezultatów. Odegrała natomiast wielką rolę kulturalną, przyczyniając się do znacznego wzrostu zainteresowania w Szwecji sprawami Francji i jej kultury. Tekst obronnego traktatu szwedzko-tureckiego, podpisanego w Konstantynopolu 24 XII 1739/4 I 1740 r. por. *Sverges Traktater*, s. 278–283. Na brak skoordynowania polityki szwedzkiej z działaniami innych przeciwników Rosji zwraca uwagę W. Konopczyński, *Poland...*, s. 45.

męski potomek dynastii Habsburgów – cesarz Karol VI. W dniu 16 grudnia 1740 r. wojska pruskie wkroczyły na Śląsk i w ciągu paru tygodni opanowały tę prowincję. Atak Fryderyka II na posiadłości jedynej córki i spadkobierczyni zmarłego – Marii Teresy, rozbudził różne dawne pretensje do habsburskiego dziedzictwa. Bardzo szybko okazało się bowiem, że starzy wrogowie Austrii nie zamierzają dotrzymać podpisanych przez siebie traktatów gwarantujących sankcję pragmatyczną, która została ogłoszona przez Karola VI w 1713 r. i przewidywała niepodzielność krajów habsburskich oraz ich dziedziczenie przez najstarszą córkę ostatniego z rodu. Antypragmatyczne dążenia Bawarii, Saksonii, Sardynii i Hiszpanii popierała Francja, w której partia wojenna kierowana przez marszałka Charlesa de Belle-Isle'a parła do rozprawy z dworem wiedeńskim. Po stronie Austrii opowiedziała się natomiast Wielka Brytania, sprzymierzona z Holandią i Hanowerem. Państwa te udzieliły Marii Teresie pomocy finansowej i dyplomatycznej, ale nie kwapiły się do otwartych działań wojennych. Również i Francja, nie chcąc prowokować dworu londyńskiego, nie występowała początkowo otwarcie przeciwko Austrii, udzielając jedynie poparcia (w tym również militarnego) swoim sojusznikom w Rzeszy – Karolowi Albertowi bawarskiemu i Fryderykowi II pruskiemu. W rozpętanej przez Prusy wojnie o sukcesję austriacką istotną rolę odegrać miała również skandynawska sojuszniczka Francji. Dworowi wersalskiemu zależało bowiem na tym, by Maria Teresa nie uzyskała poparcia ze strony Rosji. Najlepszym zaś sposobem odciążenia dworu petersburskiego od spraw wojny o sukcesję austriacką było uwikłanie go w nowy konflikt nad Bałtykiem. W Wersalu z rosnącym niepokojem obserwowano bowiem rozwój sytuacji nad Newą, gdzie od śmierci carowej Anny Iwanowny w 1740 r. toczyła się zacięta walka o władzę pomiędzy skłóconymi ze sobą, ale niechętnymi wobec Francji koteriami dworskimi. Dlatego też ambasador francuski w Petersburgu, Jacques Trotti markiz de La Chétardie, otrzymał rozkaz obalenia rządów związanej z Austrią tzw. „kliki brunszwickiej”. W tym celu nawiązał on kontakt z niezmiernie popularną w społeczeństwie rosyjskim córką Piotra Wielkiego – Elżbietą Pietrowną. Do spisku wciągnięty został również poseł szwedzki w stolicy Rosji, Erik Matthias von Nolcken, głównie dlatego, że Szwecji przypisać miała niepoślednia rola w przygotowywanym zamachu stanu. Z przewrotem pałacowym i wyniesieniem na tron Elżbiety miało się bowiem zbiec w czasie wkroczenia w granice państwa rosyjskiego, działających teoretycznie na jej korzyść, wojsk szwedzkich. Był to plan o tyle niekorzystny dla interesów przyszłej carowej, że Szwedzi postanowili wykorzystać nadarzającą się okazję w celu odzyskania prowincji utraconych na rzecz Rosji w pokoju nystadzkim. Decyzję o rozpoczęciu wojny, do której zachęcał Szwedów zarówno Ludwik XV, jak i Fryderyk II, zaaprobował *riksdag* obradujący w Sztokholmie na przełomie 1740 i 1741 r. W czasie jego obrad „kapelusze”

oskarżyli o działania niezgodne z interesem narodu i pociągnęli do odpowiedzialności politycznej czołowych przedstawicieli związanej z Rosją partii „czapek”. Faktyczni i domniemani przeciwnicy wojny zostali uwięzieni. Bezpośrednio po zakończeniu obrad *riksdagu*, *lantmarskalk* stanu rycerskiego, hrabia Charles Emil Lewenhaupt wyjechał do Finlandii, aby objąć dowództwo nad stacjonującą tam armią. W dniu 28 lipca/7 sierpnia 1741 r. wojska szwedzkie rozpoczęły działania wojenne przeciwko Rosji²³.

Nieprzygotowana należycie do wojny („kapelusze” oparli całą swoją politykę wobec Rosji na kruchym, jak się miało okazać, porozumieniu pomiędzy markizem de La Chéterdie a Elżbietą Pietrowną), nękana epidemiami armia szwedzka zaraz na wstępie kampanii, w dniu 23 sierpnia/4 września 1741 r. poniosła pod Villmanstrand nad jeziorem Saimaa druzgocącą klęskę z rąk wojsk rosyjskich, w następstwie czego zmuszona została do zrezygnowania z działań ofensywnych i przejścia do obrony. Rozpaczliwą sytuację w Finlandii opanowano dopiero u schyłku 1741 r. W nocy z 24 na 25 listopada/5 na 6 grudnia 1741 r. preobrażeński pułk gwardii proklamował w Petersburgu Elżbietę Pietrowną cesarzową Rosji. Rządy „kliki brunszwickiej” zostały obalone. Zgodnie więc z wcześniejszą umową pomiędzy Elżbietą a markizem de La Chétardie działania wojenne na pograniczu rosyjsko-fińskim zostały wstrzymane. Dążąc do umocnienia swojej pozycji w kraju, nowa carowa zgodziła się na podpisanie formalnego układu o zawieszeniu broni. Tymczasem Szwedzi doczekali się własnego kryzysu dynastycznego, kiedy po bezpotomnej śmierci królowej Ulryki Eleonory (5/16 grudnia 1741 r.) wyniknął problem wyznaczenia następcy po Fryderyku I.

Znaczącej zmianie uległa również sytuacja w Petersburgu. Elżbieta Pietrowna, dokonawszy przewrotu bez pomocy Szwecji nie miała bowiem zamiaru wywiązywać się z danych wcześniej obietnic. Zdecydowanie przeciwny jakimkolwiek ustępstwom wobec Szwedów był również nowy rząd rosyjski, na czele którego stanął Aleksy Bestużew. W marcu 1742 r. Rosjanie wypowiedzieli więc układ o zawieszeniu broni i rozpoczęli ofensywę

²³ A. Forssell, *op. cit.*, s. 275; C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. II, s. 354–455; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 157–168; O. Jägerskiöld, *Den svenska...*, s. 132–143; S. Carlsson, J. Rosén, *op. cit.*, s. 130 i n.; E. Rostworowski, *Historia powszechna...*, s. 493, 496–497; Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971, s. 274; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 370. Wplątanie Rosji w konflikt ze Szwecją było niezwykle istotnym elementem ówczesnej polityki francuskiej na wschodzie. Już 5 czerwca 1741 r., gdy podpisywano we Wrocławiu alians francusko-pruski, dwór wersalski formalnie zobowiązał się nakłonić Szwecję do wojny z Rosją. Dodajmy na marginesie, iż ten artykuł traktatu francusko-pruskiego pozostawał w jaskrawej sprzeczności z układem rosyjsko-pruskim z 27 grudnia 1740 r., w którym Fryderyk II zobowiązywał się wystąpić w obronie Rosji na wypadek agresji ze strony Szwecji. Por. M. Skibiński, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, t. I, Kraków 1913, s. 188–189.

w Finlandii. Armia szwedzka ponosiła kolejne kompromitujące klęski. W dniu 28 czerwca/9 lipca 1742 r. Lewenhaupt bez próby walki oddał Fredrikshamn. Flota szwedzka, nie stawiając najmniejszego oporu odpłynęła do Hangö, oddając tym samym Rosjanom panowanie na wodach Zatoki Fińskiej. Pozbawione wsparcia floty oddziały Lewenhaupta z najwyższym trudem wycofywały się w kierunku Helsingfors (Helsinki). Część pułków fińskich przeszła na stronę nieprzyjaciela. Dowodząc zdemoralizowaną i podzieloną wewnątrz armią, Charles Emil Lewenhaupt stracił wiarę nie tylko w zwycięstwo, ale i w sens dalszej walki. Pomimo więc tego, iż miał jeszcze do dyspozycji siły niemal równe z oblegającym go nieprzyjacielem, w dniu 24 sierpnia/4 września 1742 r. podjął decyzję o kapitulacji swoich oddziałów zablokowanych przez Rosjan w Helsingfors. Na wieść o upadku Helsinki bez oporu poddały się inne garnizony szwedzkie w Finlandii. Flota opuściła Hangö. Fala dezercji ogarnęła wojsko. Urzędnicy i pastory zaczęli masowo opuszczać swoje posterunki. Cała prowincja dostała się w ręce rosyjskie. Na domiar złego w Szwecji właściwej rozgorzały powstania chłopskie i zacięte walki partyjne, grożące w każdej chwili przekształceniem się sporów natury politycznej w wojnę domową. Nie powiodły się zabiegi dyplomacji szwedzkiej, zmierzające do nakłonienia Holandii do wykonania antyrosyjskiej demonstracji zbrojnej na Bałtyku. Z obietnic wobec Szwecji nie wywiązano się ani w Wersalu, ani też w Berlinie. Dwór francuski, angażując się coraz bardziej w wojnę przeciwko Austrii, pozostawił swoich szwedzkich sojuszników ich własnemu losowi. La Chétardie nie tylko, że nic nie zrobił dla sprawy szwedzkiej, ale wręcz wprowadzał w błąd dowodzących w Finlandii generałów. Fryderyk II umywał od wszystkiego ręce, spekulując na przyszłą przyjaźń z Elżbietą. Nie przyniosły również żadnego rezultatu, podjęte przez wysłanników Carla Gyllenborga próby zawiązania w Polsce proszwedzkiej konfederacji i wciągnięcia Rzeczypospolitej do wojny przeciwko Rosji. Wobec niepowodzenia akcji dyplomatycznej i nieodwracalnej już katastrofy militarnej zdecydowano się więc w Sztokholmie (pod wpływem nacisków ze strony opinii publicznej) na aresztowanie dowodzących wojskami szwedzkimi generałów Henrika Magnusa von Buddenbrocka i Charlesa Emila Lewenhaupta. Obaj zostali postawieni przed sądem wojennym, uznani winnymi klęski, skazani na karę śmierci i straceni latem 1743 r. Sądzeni wraz z nimi, inni wyżsi oficerowie z oddziałów walczących w Finlandii otrzymali łagodniejsze wyroki. Surowa rozprawa z dowództwem armii szwedzkiej służyć miała jednemu celowi – rehabilitacji czołowych przywódców partii „kapeluszy”. Dzięki temu znakomitemu posunięciu taktycznemu partia ta, pomimo klęski poniesionej w sprowokowanej przez siebie wojnie, zdołała utrzymać się przy władzy²⁴.

²⁴ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. III, Stockholm 1897, s. 1–97; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 168–182; idem, *Geschichte...*, s. 167–180; O. Jägerskiöld, *Den svenska...*

Utrzymanie władzy nie przyszło jednak „kapelusom” łatwo. Stronnictwo „czapek” poddało bowiem druzgocącej krytyce dotychczasowe poczynania rządu. Marszałkiem stanu rycerskiego na *riksdagu* 1742–1743 r. wybrany został jeden z przywódców partii „czapek” – baron Matthias Alexander von Ungern Sternberg. „Kapelusze” znaleźli się w głębokiej defensywie. W czasie obrad sejmu, obok kwestii ustalenia odpowiedzialnych za klęski wojenne, uwaga stanów koncentrowała się przede wszystkim na sprawie następstwa tronu, ściśle zresztą powiązanej z perspektywą zakończenia wojny i zawarcia możliwie korzystnego pokoju. Z inicjatywy stanu chłopskiego *riksdag* opowiedział się za kandydaturą Karola Piotra Ulryka Holsztyńskiego. Kiedy jednak w grudniu 1742 r. delegacja stanów szwedzkich przybyła do księcia do Petersburga, aby powiadomić go o powziętej decyzji, był on już następcą tronu rosyjskiego. Ponieważ zaś dotychczasowa postawa Francji wykluczyła *de facto* lansowanego przez dwór wersalski kandydata w osobie Kristiana von Zweibrücken-Birkenfeld, najpoważniejszymi pretendencjami do tronu szwedzkiego okazali się dwaj inni książęta: królewicz duński Fryderyk i stryj Karola Piotra Ulryka, tytularny biskup Lubeki, Adolf Fryderyk książę Holstein-Gottorp. Wiosną 1743 r. wybuchło najpoważniejsze z powstań chłopskich – powstanie górników i chłopów dalekarlijskich znane pod nazwą „wielkiego tańca”. Powstańcy jednoznacznie opowiadali się za kandydaturą królewicza duńskiego. Dnia 11/22 maja armia powstańcza ruszyła w kierunku Sztokholmu i zatrzymała się w Nortull nieopodal stolicy. Rozruchy chłopskie ogarnęły również inne dzielnice kraju. W samym Sztokholmie dochodziło do wystąpień biedoty miejskiej i niższego mieszczaństwa przeciwko bogatym kupcom i bankierom. Przerażone władze nie robiły niczego, żeby zahamować postępy powstańców. Pod wpływem paniki Tajna Komisja zaakceptowała w dniu 13/24 czerwca kandydaturę Fryderyka duńskiego na następcę tronu szwedzkiego. O zwycięstwie zwolenników księcia holsztyńskiego zadecydowało poparcie, jakiego udzieliła jego kandydatce carowa Elżbieta Pietrowna. Dyplomacji rosyjskiej udało się bowiem doprowadzić do sytuacji, w której wybór Adolfa Fryderyka został uznany za niezbędny warunek zawarcia w miarę korzystnego dla Szwecji traktatu pokojowego. W tej sytuacji stany szwedzkie zdecydowały się na

s. 144–152; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 150–167; S. Askenazy, *Fryderyk II...*, s. 189–190, 416–418; M. Skibiński, *op. cit.*, s. 190–192; E. Kosiarz, *Wojny na Bałtyku w X–XIX w.*, Gdańsk 1978, s. 280–282; T. Cieślak, *Historia Finlandii*, Wrocław 1983, s. 105–106; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 370–371, 373–374; E. Rostworowski, *Historia powszechna...*, s. 493–494; I. Andersson, *op. cit.*, s. 207; *The New Cambridge Modern History*, vol. VII, s. 358–360; *Istorija Szwiecy*, s. 292–293; W. Konopczyński, *Kwestia...*, s. 152; A. Kersten, *op. cit.*, s. 258; H. E. Uddgren, *Buddenbrock Henrik Magnus von*, [w:] *SBL*, Bd. VI, Stockholm 1926, s. 651–658; O. Jägerskiöld, *Lewenhaupt Carl (Charles) Emil*, [w:] *ibidem*, Bd. XXII, Stockholm 1977–1979, s. 623–626.

podjęcie radykalnej rozprawy z powstaniem chłopskim. Wkraczający do Sztokholmu w dniu 19/28 czerwca powstańcy chłopscy zostali rozgromieni przez regularne oddziały wojskowe. Uczestnicy powstania zostali poddani krwawym prześladowaniom. Obradujący w niezwykle złożonej sytuacji *riksdag* uznał się zmuszonym do przyjęcia warunków podyktowanych przez imperatorową i w dniu 23 czerwca/4 lipca 1743 r. ogłosił Adolfa Fryderyka holsztyńskiego następcą tronu szwedzkiego²⁵.

Rozstrzygnięcie w myśl postulatów Rosji kwestii sukcesji tronu otworzyło perspektywę na definitywną pacyfikację stosunków rosyjsko-szwedzkich. W dniu 7/18 sierpnia 1743 r. wojna została zakończona pokojem w Åbo (Turku). Na mocy jego postanowień Szwecja utraciła południową część Finlandii po rzekę Kymi, z miastem i twierdzą Fredrikshamn. Pod panowanie Rosji przechodził również zamek Nyslott wraz z otaczającą go okolicą. W październiku 1743 r. Adolf Fryderyk wylądował w Szwecji w asyście 12 tys. żołnierzy rosyjskich, którzy mieli go osłaniać przed zwolennikami jego duńskiego konkurenta do korony. Proklamowanie księcia holsztyńskiego następcą tronu szwedzkiego spowodowało bowiem bardzo poważne zaostrenie stosunków szwedzko-duńskich. O mały włos nie doszło też do wybuchu wojny pomiędzy obu państwami skandynawskimi. Nastroje wojenne w obu stolicach podsyciała Francja, usiłująca wmanewrować Rosję w nowy konflikt na Północy. Zatarg pomiędzy Sztokholmem a Kopenhagą udało się jednak załagodzić w wyniku mediacji angielskiej w kwietniu 1744 r.²⁶

²⁵ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. III, s. 98–238, L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 183–206; idem, *Geschichte...*, s. 189–205; O. Jägerskiöld, *Den svenska...*, s. 152 i n.; A. Kersten, *op. cit.*, s. 258–259; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 377–378; M. Skibiński, *op. cit.*, s. 267; *Istorijsz Szwiecyi*, s. 294–295; E. Rostworowski, *Historia powszechna...*, s. 494; A. Åberg, *Stenflycht Johan*, [w:] *SMoK*, Bd. VII, Stockholm 1954, s. 207; L. Stavenow, *Adolf Fredrik*, [w:] *SBL*, Bd. I, Stockholm 1918, s. 200, 202.

²⁶ Szwecja zmuszona była przyjąć w Åbo ciężkie warunki podyktowane jej przez Rosję. Poza potwierdzeniem poważnych strat terytorialnych, zobowiązała się bronić Holsztynu przed agresją ze strony Danii i czuwać nad nienaruszalnością *status quo* w Północnej Europie. Od przyjęcia tych zobowiązań uzależniona była bowiem wypłata, przyznanej Szwedom w Åbo, subwencji rosyjskiej w wysokości 40 tys. rubli rocznie. Por. *Fredsfördrag mellan Sverige och Rysland. Åbo 1743 augusti 7 (g. st.)*, [w:] *Sverges Traktater*, s. 385–401; M. Skibiński, *op. cit.*, s. 268–269. Na szybkim zakończeniu wojny szwedzko-rosyjskiej zależało początkowo również Francji. W tej fazie wojny o sukcesję austriacką (jesienią 1742 r.) dyplomacja wersalska zmierzała bowiem do przerwania konfliktu Szwecji z Rosją, aby móc skierować siły szwedzkie przeciwko Prusom, a wojska rosyjskie przeciwko królowej Węgier – Marii Teresie. La Chétardie domagał się wręcz, żeby Szwecja zawarła pokój z Rosją, nie żądając wcale zwrotu Finlandii. W zamian za to, dwór wersalski, oburzony na wiarołomstwo Fryderyka II, który zawarł pokój z Marią Teresą i porzucił obóz antypragmatyczny, poprzeć miał Szwedów w staraniach o odzyskanie Szczecina. Kiedy jednak wojna rosyjsko-szwedzka została zakończona i pojawiło się niebezpieczeństwo wmieszania się dworu petersburskiego do wojny sukcesyjnej po stronie Austrii, Francja rozpoczęła zabiegi zmierzające do uwikłania Rosji w nową wojnę przeciwko Danii. Por. M. Skibiński, *op. cit.*, s. 243–244, 512–513. Por. też W. Skrzetuski,

Poprzez ingerencję w sprawę sukcesji szwedzkiego tronu Rosja uzyskała poważny wpływ na politykę wewnętrzną Szwecji. Wpływ ten został potwierdzony kilkumiesięczną obecnością w tym kraju wojsk rosyjskich, które dopiero w lipcu 1744 r. opuściły jego granice. Ówczesny kierownik rosyjskiej floty – Aleksy Bestużew – zabrał się też gorliwie do obalania wpływów francuskich w Sztokholmie. Posłowi szwedzkiemu w Petersburgu przedstawiono dowody na to, iż Francja zmierza do ponownego poróżnienia Szwecji z Rosją, a markiz de La Chétardie nakłania Elżbietę I, aby nie wypłacała Szwedom przyznanych im w traktacie pokojowym subsydiów. Wydarzenia z lat 1741–1743 przekonały zresztą polityków szwedzkich, że dwór wersalski, który pchnął ich do wojny przeciw Rosji, opuścił sprawę szwedzką w najbardziej krytycznym momencie. Rozczarowani Szwedzi dostrzegli więc możliwość zamiany orientacji francuskiej na pruską. Berlin szybko wyszedł na przeciw tym propozycjom i 6/17 lipca 1744 r. następca szwedzkiego tronu – Adolf Fryderyk poślubił siostrę Fryderyka II – Ludwikę Ulrykę. Król pruski, który w czerwcu 1744 r. ponownie sprzymierzył się z Francją, a w sierpniu rozpoczął nową wojnę przeciwko Austrii, od początku nakłaniał siostrę do pracy nad przywróceniem w Szwecji silnej władzy monarszej i podważeniem dominującej pozycji Rosji nad Melarem. Poczynania dyplomacji Hohenzollernów w Sztokholmie rychło przekonać miały dwór petersburski, że od tej pory będzie musiał rywalizować na gruncie szwedzkim nie tylko z Francją, ale i z Prusami. Adolf Fryderyk i Ludwika Ulryka szybko nawiązali kontakty z Carlem Gustafem Tessinem, jednym z czołowych przywódców partii „kapeluszy” i głównym orędownikiem orientacji pruskiej, który poczynił im pewne obietnice dotyczące wzmocnienia władzy królewskiej po śmierci Fryderyka I. Zwrot w stronę Berlina nie oznaczał jednak definitywnego zerwania stosunków z dworem wersalskim. Pomimo zawodu doznanego ze strony Francji w czasie ostatniej wojny, „kapelusze” nie zamierzali bowiem wcale dokonywać zasadniczych zmian w kierunku swojej polityki zagranicznej, a większość szwedzkiej opinii publicznej była wrogo usposobiona wobec coraz bardziej widocznych wpływów Rosji. Niemniej jednak Aleksemu Bestużewowi bez większych trudności udało się wciągnąć Szwecję w orbitę polityki dworu rosyjskiego. W dniu 25 czerwca/6 lipca 1745 r. podpisano w Petersburgu szwedzko-rosyjski traktat sojuszniczy, którego zasadniczym celem było całkowite podporządkowanie Sztokholmu polityce dworu carskiego. W odpowiedzi na to Fryderyk II zaproponował Szwedom podpisanie traktatu szwedzko-pruskiego, który choć w niewielkim stopniu mógłby zrównoważyć wpływy rosyjskie

op. cit., s. 378; F. Arnheim, *op. cit.*, s. 101; E. Rostworowski, *Historia powszechna...*, s. 494; *The New Cambridge Modern History*, vol. VII, s. 361; L. Stavenow, *Adolf Fredrik*, s. 202–203.

nad Melarem. Fryderyk I, niezbyt skory do narażania się Rosji, przyjął jednak pruskie propozycje i jesienią 1745 r. rozpoczęto rokowania, w których uczestniczył również poseł francuski w Sztokholmie. Warto zaznaczyć, że już wcześniej polityka Szwecji w Niemczech wykazywała tendencje zbieżne z zamierzeniami zarówno Francji, jak i Prus. W maju 1744 r. Fryderyk I, występując w tym wypadku jako landgraf heski na Kassel, przystąpił bowiem do sojuszu państw niemieckich skupionych wokół osoby cesarza Karola VII Wittelsbacha, popieranego przeciw Austrii i Marii Teresie przez dwory wersalski i berliński. I chociaż rokowania sztokholmskie w sprawie podpisania formalnego układu z Prusami nie przyniosły na razie rezultatu, to stanowiły one pierwszy krok na drodze do podważenia dominującej ostatnio pozycji Rosji i ponownego związania się Szwecji z obozem antypragmatycznym na kontynencie. W 1746 r. doszło też do wyraźnego ochłodzenia stosunków Szwecji z najwierniejszą sojuszniczką Austrii – Wielką Brytanią. Spora grupa oficerów szwedzkich zaciągnęła się bowiem do służby Karola Edwarda Stuarta i uczestniczyła w jego wyprawie po koronę przodków, co pociągnęło za sobą gwałtowne protesty posła angielskiego w Sztokholmie, Melchiora Guya Dickensa²⁷.

Dyplomacja angielska ściśle współpracowała w tym czasie na gruncie szwedzkim z dyplomacją rosyjską. W 1746 r. Rosja odnowiła przymierze z Austrią i otrzymawszy angielskie subsydia obiecała wysłać nad Ren korpus posiłkowy do walki przeciwko Francji. Zaniepokojony poczynaniami Ludwika Ulryki, która niedwuznacznie zmierzała do podważenia szwedzkiej konstytucji i budowała silne zaplecze polityczne niezbędne do przyszłego wzmocnienia władzy królewskiej, Aleksy Bestużew postanowił doprowadzić do zakwestionowania sukcesji holsztyńskiej i pozbawienia Adolfa Fryderyka praw do tronu. W dziejach Szwecji rozpoczął się nowy kryzys dynastyczny, a celem polityki rosyjskiej stało się odsunięcie od steru rządów stronnictwa, które deklarowało swoje poparcie dla planów następcy tronu i jego energicznej małżonki. Dlatego też dwór petersburski nie wahał się przeznaczyć w 1746 r. 20 tys. rubli na wsparcie działalności prorosyjskiego ugrupowania w *riksdagu*. Jak się okazało, nie była to suma wystarczająca, gdyż „czapki”, dla których przeznaczona została wspomniana kwota, żądały aż 100 tys. rubli w charak-

²⁷ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. III, s. 239–281; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 206–215; Z. Zielińska, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 62; M. Skibiński, *op. cit.*, s. 571, 805. W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 379–380; L. Stavenow, *Adolf Fredrik*, s. 200; B. Sallnäs, *op. cit.*, s. 491; Bliższą charakterystykę Adolfa Fryderyka i jego żony, zwanej „Minerwą Półmocy” daje w swoich pamiętnikach angielski podróżnik – John Brown. Por. idem, *Les Cours du Nord ou mémoires originaux sur les souverains de la Suède et le Danemarck depuis 1766*, t. II, Paris 1820, s. 10 i n.; V. L. Tapié, *L'Europe de Marie-Thérèse. Du baroque aux lumières*, Paris 1973, s. 110; *Defensivallians mellan Sverige och Ryssland. St. Petersburg 1745. juni 25 (g. st.)*, [w:] *Sverges Traktater*, s. 439–451; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 169.

terze „diet” dla lojalnych wobec Rosji deputowanych. Mimo pewnych nieporozumień natury finansowej pomiędzy Aleksym Bestużewem a wspieranym przez niego stronnictwem, początki obrad sejmu przyniosły jednak zdecydowany sukces zwolennikom utrzymania aliansu z dworem petersburskim. Wysunięty przez „czapki” kandydat – baron Matthias Alexander von Ungern Sternberg pokonał w wyborach Carla Gustafa Tessina i został marszałkiem Izby Rycerskiej *riksdagu*. Z tym pierwszym sukcesem stronnictwa „czapek” wiązały ogromne nadzieje nowy poseł Elżbiety I w Sztokholmie, baron Johann Albrecht von Korff, który przy pomocy działaczy tego ugrupowania usiłował doprowadzić w czasie *riksdagu* 1746–1747 r. do obalenia rządu „kapeluszy”. Efekty działań podjętych przez Korffa okazały się jednak niewielkie, a ich skutki były wręcz przeciwne do pierwotnych zamierzeń. Właśnie niezbyt zręczne i bezceremonialne poczynania tego dyplomaty pozwoliły bowiem „kapeluszą” na odbudowanie, mocno nadwężonej w wyniku niedawnej klęski wojennej, pozycji stronnictwa. Wzburzenie szwedzkiej opinii publicznej doszło do szczytu, gdy w listopadzie 1746 r. Korff zażądał w imieniu Elżbiety I, by następca tronu zerwał związki polityczne łączące go z grupą Tessina. Dla poparcia żądań ambasadora silna eskadra rosyjska została wysłana na wody Zatoki Fińskiej. Nasilenie działań Korffa skierowanych przeciwko stronnictwu „kapeluszy” zbiegło się w czasie ze zmianą na pozycji lidera tego ugrupowania. W grudniu 1746 r., po śmierci Carla Gyllenborga, kierownictwo polityki partyjnej przejął bowiem właśnie najmocniej atakowany przez rosyjskiego dyplomata – Carl Gustaf Tessin. Zagrożenie ze strony Rosji wymusiło zbliżenie Szwecji do Prus i Francji. W dniu 18/29 maja 1747 r. sfinalizowano rozmowy w sprawie podpisania szwedzko-pruskiego traktatu sojuszniczego; 26 maja/6 czerwca zawarto w Sztokholmie francusko-szwedzki traktat subsydiowy. W styczniu 1748 r. do aliansu szwedzko-pruskiego przystąpiła również Francja. Zarówno Fryderyk II, jak i Ludwik XV gwarantowali Adolfowi Fryderykowi sukcesję tronu szwedzkiego. Dyplomacje obu krajów nie szczędziły też wysiłków w celu wsparcia stronnictwa rządzącego w Szwecji w jego walce ze zwolennikami Rosji. Po uzyskaniu znacznej pomocy finansowej ze strony Prus i Francji partia „kapeluszy”, mogąca liczyć także na zdecydowane poparcie Adolfa Fryderyka i Ludwiki Ulryki, zdołała podczas obrad *riksdagu* w 1747 r. pokonać stronnictwo „czapek”. Jego przywódcy, oskarżeni o wysługiwanie się Rosji, zostali pociągnięci do odpowiedzialności politycznej i ukarani z całą surowością. O tym, że nie były to oskarżenia zupełnie bezpodstawne, w sposób jednoznaczny świadczy fakt, że właśnie w 1747 r. zmieniono w Szwecji system szyfrowania korespondencji dyplomatycznej głównie dlatego, iż do barona Korffa trafiały wszystkie bez mała tajemnice stanu. Przywódca zwycięskich „kapeluszy” – Carl Gustaf Tessin – otrzymał w grudniu 1747 r. urząd prezesa Kancelarii i przewodnictwo w Radzie

Państwa. Na mocy rozporządzenia Tajnej Komisji z 7/18 grudnia 1747 r. nowy przewodniczący Kolegium Kanclerskiego otrzymał uprawnienia daleko bardziej rozległe niż mieli przed nim Arvid Horn i Carl Gyllenborg. Od tej pory miał pełną swobodę wyboru kwestii, które miały być wnoszone na posiedzenia senatu. Tessin przejął więc pełną kontrolę nad polityką zagraniczną państwa, a pozycja stronnictwa, współpracującego odąd ściśle z następcą tronu i jego żoną, po raz kolejny została wzmocniona²⁸.

Nowe naciski rosyjskie, które znalazły swój wyraz w ostrym memoriale przedstawionym rządowi „kapeluszy” w 1748 r. przez następcę Korffa, hrabiego Nikitę Panina, stanowiące próbę kolejnej interwencji w wewnętrzne sprawy Szwecji, pociągnęły za sobą zacieśnienie stosunków dworu sztokholmskiego z Wersalem i Berlinem. Ponieważ i dwór kopenhaski czuł się zagrożony poczynaniami Rosji w Holsztynie, w dniu 5 października 1749 r. doszło do przedłużenia szwedzko-duńskiego sojuszu obronnego na dalszych 15 lat. Dania zachowała jednak daleko idącą rezerwę wobec spraw szwedzkich i nie zamierzała prowokować żadnych zatargów z dworem petersburskim, z którym łączyło Duńczyków stare i nadal obowiązujące przymierze. W tej sytuacji, w krytycznym momencie konfliktu szwedzko-rosyjskiego, rząd „kapeluszy” uratowała twarda postawa Prus. Groźba ponownego wkroczenia wojsk carskich w granice Szwecji spowodowała bowiem wyraźny wzrost napięcia w stosunkach pomiędzy Elżbietą Pietrowną a Fryderykiem II. Na pogróżki carowej pod adresem Szwedów Prusy odpowiedziały koncentracją własnych wojsk i deklaracją ich użycia na wypadek pogwałcenia suwerenności Szwecji. Wobec takiego obrotu sprawy Rosja ograniczyła się do złożenia w Sztokholmie trzech kolejnych not dyplomatycznych (styczeń i sierpień 1749 r. oraz styczeń 1750 r.), w których protestowała przeciwko domniemanemu zamiarowi obalenia obowiązującej konstytucji i poszerzenia zakresu władzy królewskiej. Jednocześnie w końcu 1749 r. dwór petersburski zwrócił się do swoich sojuszników (Austrii, Saksonii i Danii) z żądaniem współdziałania w zamierzonej interwencji militarnej. Dopiero ich negatywne odpowiedzi odwiodły Petersburg od planów dokonania zbrojnej ingerencji w wewnętrzne sprawy Szwecji²⁹.

²⁸ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. III, s. 282–423; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 215–225; O. Jägerskiöld, *Den svenska...*, s. 168–174; Z. Zielińska, *op. cit.*, s. 185–186; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 380–382; *Historia dyplomacji*, s. 361–362; A. Kersten, *op. cit.*, s. 261; I. Andersson, *op. cit.*, s. 208; E. Rostworowski, *Historia powszechna...*, s. 578; *Istorija Szwiecyi*, s. 297; *Defensivallians mellan Sverige och Preussen. Stockholm. 1747 maj 18/29*, [w:] *Sverges Traktater*, s. 468–473; Tekst traktatu subsydiowego szwedzko-francuskiego podpisanego w Sztokholmie 26 V/6 VI 1747 por. *ibidem*, s. 476–479; Deklaracja Ludwika XV o akcesie Francji do traktatu szwedzko-pruskiego z 18/29 V-1747 r. ogłoszona w Marly 24 I 1748 r. por. *ibidem*, s. 491–505; por. też A. Forssell, *op. cit.*, s. 280–283.

²⁹ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. III, s. 424–489; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 225–236; O. Jägerskiöld, *Den svenska...*, s. 174–181; J. R. Danielson, *Die nordische*

Spodziewana od dawna śmierć Fryderyka I (25 marca/5 kwietnia 1751 r.) i koronacja Adolfa Fryderyka (26 listopada/7 grudnia 1751 r.) nie wywarły większego wpływu na kierunek polityki państwa. Na zwołanym po śmierci Fryderyka Heskiego *riksdagu* 1751–1752 r. od początku zdecydowaną przewagę posiadało rządzące stronnictwo „kapeluszy”, które wygrało walkę o przewodnictwo w Izbie Rycerskiej. Marszałkiem stanu szlacheckiego wybrano bowiem hrabiego Henninga Adolfa Gyllenborga. Ponieważ w 1751 r. nie groziła już Szwecji zbrojna interwencja ze strony Rosji, mogło się wydawać, że nic nie przeszkodzi Carlowi Gustafowi Tessinowi i jego stronnictwu w wywiązaniu się ze złożonej Ludwice Ulryce obietnicy znacznego rozszerzenia prerogatyw królewskich. W czasie obrad *riksdagu* okazało się jednak, iż „kapelusze” nie zamierzają dotrzymać składanych w 1747 r. przyrzeczeń. Przyszło im to tym łatwiej, że ani w Wersalu, ani też w Berlinie nie myślano wcale nalegać na zmianę szwedzkiej konstytucji. W tej sytuacji zobowiązania koronacyjne, jakie narzucono Adolfowi Fryderykowi, oznaczały definitywną porażkę wszelkich tendencji absolutystycznych. Zamiast rozszerzyć zakres władzy królewskiej, sejm 1751 r. zdecydował, iż uprawnienia monarchy zostaną po raz kolejny ograniczone. W zamian za zgodę na koronację nowego władcy stany uzyskały bowiem zmianę trybu powoływania prezesa Kancelarii. Do tej pory był on mianowany przez króla. Od 1751 r. uprawnienie to przeszło na *riksdag*. Co więcej, w czasie obrad sejmiku 1751/1752 r. ujawniły się słabe co prawda, ale niepokojące z punktu widzenia dworu, tendencje republikańskie. Ich wyrazem była deklaracja przedstawiona Tajnej Komisji przez Johana Browalliusa, biskupa Åbo, w której znalazło się stwierdzenie, iż Rada Państwa jest reprezentacją stanów królestwa, więc król nie może posiadać nad nią żadnych zwierzchnich praw. Ponieważ zaś nowa para królewska nie zamierzała pogodzić się z narzuconymi monarchii ograniczeniami, wkrótce już rozpocząć się miała walka, której celem było nie

---

Frage in den Jahren 1746–1751. Mit einer Darstellung russisch-schwedisch-finnischer Beziehungen 1740–1743, Helsingfors 1888; *Förnyrad defensivallians emellan Sverige och Danmark*. Köpenhamn. 1749. *october 5 (n. st.)*, [w:] *Sverges Traktater*, s. 524–534. Apogeum konfliktu szwedzko-rosyjskiego zbiegło się w czasie z postępującą chorobą Fryderyka I. Nikita Panin przedstawił więc swojemu rządowi gotowy plan działania na wypadek śmierci króla szwedzkiego. W jego przekonaniu, u progu nowego panowania Rosja powinna zrealizować przede wszystkim dwa najważniejsze zadania: nie dopuścić do ustanowienia w Szwecji systemu rządów absolutnych oraz obalić rząd „kapeluszy” i obsadzić stanowiska ministerialne stronnictwami dworu petersburskiego. Panin proponował również pozyskanie przez Rosję któregoś z liderów stronnictwa prusko-francuskiego, ale domagał się równocześnie interwencji militarnej, gdyż dostrzegał oczywisty, a nie doceniany w Petersburgu fakt, iż samo „szafowanie pieniędzmi nie przynosi żadnej korzyści”. Por. *Historia dyplomacji*, s. 361. Por. też A. Kersten, *op. cit.*, s. 261; *Istorija Szwecyi*, s. 297; *The New Cambridge Modern History*, vol. VII, s. 362; Z. Zielińska, *op. cit.*, s. 276–277.

zdobycie władzy zgodnie z dotychczas obowiązującymi zasadami, lecz zmiany ustrojowe i rozszerzenie władzy królewskiej. Wraz z koronacją Adolfa Fryderyka, Szwecja wkraczała więc w zupełnie nowy, odmienny od poprzedniego, okres „epoki wolności”³⁰.

Збигнев Анусик

В ТЕНИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ. ОЧЕРК ПО ИСТОРИИ ВНУТРЕННЕЙ И ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ШВЕЦИИ В 1718–1751 ГГ.

После смерти Карла XII наступило резкое ограничение компетенции короля и огромное усиление прав сейма и Государственного совета. Одновременно провалилась великодержавная позиция Швеции на международной арене. В силу постановлений договора в Ништадте в 1721 г. Швеция утратила в пользу России свои владения на Балтийском побережье от Выборга до Риги включительно. В 1724 г. был подписан союзнический шведско-российский договор. С 1726 г. президентом канцелярии сейма стал Арвид Бернхард Горн, который вскоре сорвал договор и пытался связаться с западными державами. Это привело до укрепления позиции Швеции на международной арене. Однако его внутренняя политика встретила с недовольством в обществе. Наступило усиление оппозиции, которая заставила Горна в 1738 г. отказаться от занимаемых должностей. Таким образом, закончилась в истории Швеции „эра Горна” и одновременно началась „эпоха партий”.

В следующих годах в Швеции соперничали между собой две партии: профранцузская „шляп” и пророссийская „шапок”. Пытаясь отвоевать потерянные во время северной войны земли, „шляпы” втянули Швецию в войну с Россией (1741–1743). Эта война привела к тому, что страна потеряла очередные земли и усиление влияния России. Только благодаря помощи Франции и Пруссии правящим „шляпом” удалось ограничить влияние России. После смерти Фридриха I в 1751 г. новый король Адольф Фридрих решил изменить существующий правово-государственный строй и таким образом Швеция вступила в совершенно новый, иной от прежнего период „эпохи свободы”.

³⁰ C. G. Malmström, *op. cit.*, Bd. IV, Stockholm 1899, s. 1–88; L. Stavenow, *Frihetstiden...*, s. 237–254; W. Holst, *op. cit.*, s. 471; L. Stavenow, *Adolf Fredrik*, s. 200; B. Sallnäs, *op. cit.*, s. 491; W. Skrzetuski, *op. cit.*, s. 384–385; A. Kersten, *op. cit.*, s. 261–262; I. Andersson, *op. cit.*, s. 208.